

O BISERICĂ BIZANTINĂ DESCOPERITĂ LA NUFĂRU (JUD. TULCEA)

OANA DAMIAN*, ANDRA SAMSON**, ȘTEFAN BĂLICI***

Rezumat. Articolul prezintă o descoperire recentă făcută în **așezarea fortificată de tip urban** din intravilanul localității **Nufăru**, localitate situată pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe, în com. Nufăru, **jud. Tulcea**: un edificiu de cult cu necropolă, aparținând **sec. XI–XII**. Descoperirile sunt rezultatul unei cercetări cu caracter preventiv desfășurate pe o proprietate privată (Sașa Ivanov). A fost cercetată o **biserică**, amplasată în afara zidurilor cetății bizantine, în apropierea turnului situat în colțul nord-vestic al acesteia. Edificiul de tip uninavat, cu absidă orientată spre est, se păstrează parțial. A fost înconjurat de un **cimitir** din care s-au cercetat doar 19 complexe funerare, reprezentate de morminte de inhumație, orientate V-E. Biserița reprezintă primul dintre locașurile de cult descoperite în cetatea bizantină de la Nufăru și unul dintre puținele edificii creștine, databile în epoca medio-bizantină, cercetate în Dobrogea până în prezent.

1. CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CETATEA BIZANTINĂ DE LA NUFĂRU

La 12 km aval de municipiul Tulcea, pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe, se află localitatea **Nufăru**, cunoscută în veacul al XIX-lea sub numele de Prislava. Investigațiile arheologice, desfășurate începând cu anul 1977 și continuând până în prezent, au evidențiat existența în intravilanul localității a unei fortificații ridicate *a fundamentis* de către Imperiul Bizantin în ultimul sfert al sec. al X-lea, în timpul împăratului Ioan Tzimiskes, odată cu recucerirea regiunii Dunării de Jos. Așezarea de tip urban dezvoltată în interiorul și în afara cetății bizantine a fost cercetată prin intermediul complexelor de locuire și funerare înregistrate stratigrafic până la mijlocul sec. al XIII-lea¹.

Situl arheologic fiind integral suprapus de așezarea contemporană, deci potențial afectat de investiții de mai mare sau mai mică amploare, cercetările

---

* Arheolog, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”.

** Arheolog, Muzeul Național de Istorie a României.

*** Arhitect, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”.

¹ Despre situația generală a sitului suprapus din intravilanul localității Nufăru, vezi Damian, Andonie, Vasile 2003, 237–266; Damian *et alii* 2007, 107–112. Pentru date despre fortificația bizantină vezi Damian *et alii* 2010, 28–35.

întreprinse la Nufăru au, pe lângă caracterul programat, și un important caracter preventiv².

Unul dintre punctele afectate de potențiale intervenții constructive a fost și **proprietatea Sașa Ivanov**, situată în intravilanul satului Nufăru, pe strada Portului nr. 274³ (fig. 1). **Cercetarea arheologică preventivă** întreprinsă în anul **2008** pe această proprietate a confirmat estimările în privința existenței în zonă a unui potențial arheologic important. Astfel, partea estică a proprietății⁴ conține segmente din zidul de incintă bizantin – cortinele nordică și vestică, de fapt racordul lor sub forma unui turn de colț⁵, la care se adaugă un edificiu de cult, complexe de locuire și complexe funerare (fig. 2; 4). Din păcate, cercetarea zonei cu vestigii arheologice a fost condiționată în mare măsură de existența unei construcții moderne, care nu a permis extinderea săpăturii spre est, adică spre interiorul cetății, pentru delimitarea construcțiilor de zid și epuizarea necropolei. Suprafața mare supusă investigației arheologice, depunerile consistente, mai groase de 3 m, nivelul ridicat al pânzei freatice, un deficit important al forței de muncă sezoniere utilizate în campania arheologică, respectiv condiționări de natură financiară și temporală au permis doar o cercetare incompletă ce a încercat să obțină maximum de informații în condiții ingrate, urmată de conservarea *in situ* a vestigiilor, neamenințate de intervenții constructive, așteptând o eventuală punere în valoare.

Din punct de vedere **stratigrafic**, s-a înregistrat, după o depunere de pământ galben reprezentând o amenajare modernă menită a înălța terenul, un strat de pământ cenușiu prăfos conținând nivelul de demantelare a fortificației bizantine și a edificiului de cult, precum și complexe de locuire și funerare *extra muros*, suprapunând depunerea de pământ cenușiu gălbui în care a fost identificat nivelul de construcție a cetății (fig. 3).

---

² Pentru punctele cercetate arheologic din intravilanul localității Nufăru vezi Damian *et alii* 2007, 107–109.

³ Pentru proprietatea Ivanov a fost elaborat un plan urbanistic de detaliu, în vederea realizării unei investiții reprezentate de o pensiune turistică cu dotările complementare. În urma investigațiilor arheologice din campania 2008, terenul de amplasament a fost stabilit în afara perimetrului cu vestigii, acestea rămânând conservate pe loc în zona de acces a viitoarei investiții, cu posibilități efective de punere în valoare.

⁴ Cercetată prin intermediul a două secțiuni, orientate N-S, extinse sub forma unei suprafețe, cu dimensiunile de 20 × 16,50 m, cu desființarea parțială a martorului stratigrafic. La cercetările de teren, au participat, în afara semnatarilor acestei contribuții, și arheologii Daniel Ene, Mihai Vasile și Adela Băltăc, precum și arhitectul Virgil Apostol.

⁵ Vestigiile cercetate pe proprietatea Ivanov constau din: un tronson din cortina nordică, identificat pe o lungime de 3,90 m, având o lățime de 3,95 m, înălțimea păstrată fiind de 1,05 m și un tronson din cortina vestică, identificat pe o lungime de 4,20 m, având o lățime de 1,45–2,60 m și înălțimea păstrată de 0,86–1,45 m; dimensiunile elementelor de fortificație, precum și prezența unui culoar, cu lungimea de 4,20 m, lățimea de 1,35 m și înălțimea păstrată cuprinsă între 0,56 și 1,45 m, asigurând accesul din și spre cetate, au sugerat identificarea unui turn de colț al cetății, situat în extremitatea nord-vestică, păstrat la nivelul unei platforme de mortar, cu latura înregistrată de 5,50 m pe axul V-E, obiectiv arheologic care se extinde atât spre vest, într-o zonă oarecum accesibilă cercetării, cât și spre est, pe terenul ocupat actualmente de o locuință (Damian *et alii* 2010, 30–32, fig. 8).

2. BISERICA

La limita nordică a suprafeței cercetate, la 3,20 m nord față de zidul fortificației bizantine (fig. 2; 4), în zona *extra muros* așadar, a fost cercetat un edificiu ale cărui vestigii conservate ocupă o suprafață de cca. 33 mp, adiacentă malului estic al săpăturii arheologice; edificiul se continuă și sub acest mal.

Din edificiu (fig. 2) se conservă două laturi adiacente care definesc un colț al unei încăperi și un fragment de absidă atașat uneia dintre laturi. Aceste elemente indică o construcție cu o configurație simplă, o navă absidată. Orientarea navei este ușor deviată spre SE (cu doar 5°). Absida încheie spre est spațiul navei (fig. 5–6). Grosimea medie a zidurilor navei este de 0,85 m, iar cea a zidului absidei de 0,75 m.

Dimensiunile aproximative păstrate ale edificiului sunt: 5,50 m lungime și 6,10 m lățime. Latura sudică se conservă pe o lungime de 3,57 m. Din latura estică se conservă doar unul dintre segmentele care flancau absida, cel sudic, cu o lungime exterioară de cca. 0,72 m. Pe direcția NE-SV, locașul de cult a fost secționat și parțial distrus de o groapă menajeră, înregistrată pe profilul vestic al Secțiunii 1 (fig. 3/2). Din cauza distrugerii provocate de această groapă, nu s-au putut identifica pereții de nord și de vest ai naosului și nici urmele vreunei intrări în edificiu sau ale vreunei delimitări între spațiul naosului și altar (fig. 5–6).

Absida semicirculară (fig. 5–6/2), cu diametrul exterior de 4,70 m, este ușor adâncită, cu o deschidere de 3,05 m și o adâncime de 1,83 m (măsurată în ax, de la fața interioară a laturii estice la fața interioară reconstituită a absidei). Se conservă mai mult de 2/3 din lungimea absidei: un fragment lung de 2,25 m pornește de la racordul sudic cu latura de est a navei și este continuat de al doilea fragment, ascuns sub malul estic al săpăturii; ultimul fragment conservat se desfășoară pe o lungime de cca. 0,60 m în sectorul nord-estic. Cele două fragmente vizibile reprezintă mai mult de jumătate din lungimea totală reconstituită, de 5,40 m, a absidei. În interiorul absidei, de-a lungul perimetrului său interior, se desfășoară o structură joasă de zidărie cu o lățime variabilă, cuprinsă între 0,40 m în ax și 0,48 m în sectorul nord-estic. În extremitatea sudică structura este deranjată și ajunge la o lățime de 0,75–0,80 m. Extremitatea nordică nu se conservă. Deschiderea reconstituită a acestei structuri este de cca. 2 m. Din fragmentele conservate ale absidei se poate determina centrul cercului traseului său (marcat în plan). Considerând axul median de compoziție a edificiului o dreaptă perpendiculară pe latura estică și trecând prin centrul absidei, planul edificiului se poate reconstitui grafic, rezultând următoarele dimensiuni generale: deschiderea navei (lățime interioară) = 4,17 m; lățimea edificiului (măsurată la exterior) = 5,85 m; lungimea navei este conservată doar pe 5,50 m; vestigiile nu permit estimarea acestei dimensiuni; se poate presupune varianta cu navă pătrată (sugerată în plan) sau varianta cu navă dreptunghiulară; deschiderea absidei (dimensiune interioară) = 3,05 m; adâncimea absidei (dimensiune interioară) = 1,83 m; deschiderea liberă în interiorul structurii interioare a absidei = 2 m.

Din punct de vedere constructiv, trebuie menționat faptul că elevația se păstrează pe latura de sud, în exterior, pe înălțimea a patru asize în dreptul absidei, pe înălțimea a trei asize în dreptul umerilor naosului, iar numărul de asize păstrate de-a lungul naosului variază între două și trei. Paramentul exterior sudic al absidei este bine păstrat pe înălțimea de 1,30 m, din care 0,65–0,80 m reprezintă elevația, din piatră legată cu mortar de slabă calitate, iar 0,65–0,70 m fundația, din piatră cu pământ, plinta având înălțimea de 0,24 m (fig. 7–8). Paramentul exterior sudic al navei se păstrează pe înălțimea de 0,40–0,58 m. Elevația este realizată din zidărie de piatră cioplită sumar, dispusă neregulat, cu tendințe de asizare și cu elemente de compensare. Paramentele exterioare sunt alcătuite din blocuri de dimensiuni mai mari, așezate cu o latură regularizată (de cele mai multe ori o latură scurtă) la fața zidului. Zidăria este legată cu mortar de var alb, de slabă calitate.

Nivelul de călcare nu a fost stabilit arheologic din cauza distrugerilor provocate de intervenții ulterioare perioadei de funcționare a bisericii (groapa menajeră amintită mai sus). Indicii pentru un nivel de călcare interior oferă însă blocurile de piatră dispersate în interiorul edificiului, reprezentând posibile fragmente dintr-un pavaj. Ar rezulta astfel că elementele constructive conservate reprezintă fundații, dar și porțiuni reduse din elevații (maximum 1 m înălțime în zona absidei). Fundația absidei este compusă dintr-o talpă de lățime variabilă, 0,11 m în zona de pornire a absidei și evazată progresiv până la 0,28 m în zona în care intră în malul săpăturii. Cota acestei tălpi corespunde nivelului interior presupus, ceea ce poate să indice o coincidență dintre nivelul de călcare interior și cel exterior. Structura perimetrală interioară a absidei se ridică cu cca. 0,55 m peste acest nivel, dimensiune suficientă pentru a reprezenta o gradină similară unui *synthronos*, aparținând tipului simplu, alcătuit dintr-o singură treaptă⁶.

Pe baza informațiilor rezultate din cercetarea edificiului se poate propune o încadrare tipologică și se poate stabili locul pe care monumentul de la Nufăru îl ocupă în peisajul arhitecturii bizantine/medievale timpurii de pe teritoriul României, așa cum este cunoscută astăzi.

Astfel, edificiul reprezintă probabil o biserică uninavată, cu o singură absidă, cu *synthronos*. În ciuda tentației de a stabili o analogie cu bisericuța din cetatea *Dinogetia-Garvăn*⁷, cea mai apropiată atât spațial, cât și cronologic de descoperirea de la Nufăru, structura constructivă interioară nu prezintă similitudini: la *Dinogetia-Garvăn*, planul, a cărui configurație întreagă a fost conservată, prezintă pilaștri angajați în colțurile navei, ceea ce a condus la ipoteza privitoare la acoperirea spațiului cu o cupolă sau turlă susținută pe două perechi de arce rezemate pe cei patru pilaștri; spațiul navei bisericuței de la Nufăru nu prezintă niciun astfel de element de natură să indice configurația sistemului de acoperire. Astfel, este posibil ca nava să fi fost boltită simplu în plin cintru sau să fi fost acoperită cu șarpantă liberă, vizibilă în spațiul interior.

⁶ Altripp 2000, 379.

⁷ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 20, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9.

Din punct de vedere constructiv, dar, mai ales, al contextului istoric și cultural, edificiul de la Nufăru se înscrie în seria locașurilor de cult cu navă unică documentate pe teritoriul themei Paristrion, precum biserica de la *Dinogetia*-Garvăn – datată în sec. XI–XII⁸ (fig. 21/1), Skala – două biserici datate în sec. X–XI⁹ (fig. 22/2–3), Țar Asen – trei biserici datate în sec. IX–XI¹⁰ (fig. 23/1–3), Cavarna – două biserici datate în sec. X–XIII¹¹, având asemănări de plan și cu biserica din satul Ledenik (de lângă Veliko Târnovo, Bulgaria), datată în sec. al XII-lea¹² (fig. 22/1).

În ceea ce privește maniera de construcție, precizăm că pe latura de sud a edificiului, în exterior, la nivelul plintei, a fost identificat un nivel arheologic din pământ galben lutos, vizibil pe o grosime de 0,40 m și avansat față de fața zidului cu 0,30 m, conținând o cantitate mare de material amforic (fig. 9). Acest nivel reprezintă o platformă de amenajare a terenului înaintea ridicării edificiului de cult, utilizarea fragmentelor amforice fiind făcută, probabil, în vederea orizontalizării terenului.

Deși amforele¹³ constituie în primul rând o grupă de vase mari, încăpătoare, adăpostind cel mai adesea lichide prețioase (ulei sau vin), folosite și pentru a transporta miere, fructe uscate și proaspete, pastă de pește și materiale de război (ca de exemplu substanța utilizată pentru producerea focului grecesc), precum și în scopuri domestice, pentru stocarea unor produse sau depozitarea resturilor menajere¹⁴, au fost folosite adesea și ca material de construcție. Cazul cartierului Manganelor sau al locașurilor bisericesti Chora de la Constantinopol, Sf. Sofia de la Thessalonice și Sf. Sofia de la Ohrida reprezintă o perpetuare în timpurile bizantine a unei tehnici specifice epocii clasice¹⁵. Pentru utilizarea amforelor în scopuri constructive putem invoca și un alt exemplu de la Constantinopol, biserica mănăstirii Pantocrator (Zeyrek Djami), ridicată în sec. al XII-lea, de către Ioan II Comnenul împreună cu soția sa, Irina; aici au fost utilizate ca material de construcție amfore întregi, din categoria celor piriforme cu torți supraînălțate, pentru umplerea golului dintre cupolă și zidul de est al bisericii, la baza cupolei clădirii de nord, ca și pentru bolta estică a clădirii de sud¹⁶.

⁸ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92; pl. 32; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9. Cazul bisericești de la *Dinogetia*-Garvăn este însă special prin spațialitatea interioară amintită mai sus.

⁹ Iotov, Atanasov 1998, 21–23, 233, 235–236, fig. 28–29, pl. XXXIV, XXXVI–XXXVII; Atanasov 2007, 271–272, pl. XXI/1, XLII/88, LXIV/249.

¹⁰ Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, fig. 64–66; pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

¹¹ Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–58, 108, fig. 5, 44–46; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

¹² Kvinto, Iordanov 1982, 24–32, fig. 3–4.

¹³ Pentru amforele bizantine din Dobrogea vezi Barnea 1971, 261–269, fig. 86–88; Barnea 1989, 131–137, fig. 1–4.

¹⁴ Bakirtzis 1989, 77.

¹⁵ Bakirtzis 1989, 77.

¹⁶ Ousterhout, Z. Ahunbay, M. Ahunbay 2000, 267, 270, 280, fig. 13.

Revenind la amforele utilizate pentru amenajarea terenului în vederea ridicării construcției de la Nufăru (fig. 9; 10/3, 14–18/1), precizăm că aparțin tipurilor cunoscute deja pentru spațiul dobrogean, datorită clasificărilor făcute de Ion Barnea¹⁷, în acord cu tipologia propusă pentru amforele bizantine de pe teritoriul Turciei, elaborată de Nergis Günsenin¹⁸. Prin raportare la cele patru mari categorii de amfore bizantine cunoscute la Dunărea de Jos – sferoidale, piriforme cu guler, piriforme cu torți supraînălțate, conice/romboidale – și atestate prin descoperiri din așezările epocii¹⁹, materialul amforic descoperit la Nufăru²⁰ în relație cu biserica aparține tipurilor sferoidal și piriform cu guler. Fragmentele amforice provin, după restaurarea parțială, de la un număr minim de șase amfore, aparținând tipului sferoidal (fig. 10/3; 14 sus; 16–18/1) și de la un exemplar piriform cu guler (fig. 14 jos). Materialul amforic descoperit la sud de zidul monumentului provine de la amfore cu suprafața lisă, din pastă gălbuie la exterior, roșiatică la interior²¹, precum și de la amfore cu suprafața canelată, din pastă roșiatică, acoperite cu angobă alb-gălbuie, clasice pentru tipul sferoidal²² (fig. 10/3, 14–18/1). Amfore sferoidale, aduse din centrele de producție bizantine și datate larg în sec. IX–XI²³, au fost descoperite în diverse puncte din spațiul dobrogean, indiferent că este vorba de carierele de la Cernavodă²⁴ și Murfatlar-Basarabi²⁵, de castre ale valului de piatră²⁶, de așezări rurale sau așezări fortificate de tip urban (Nufăru²⁷, Tulcea²⁸, *Dinogetia*-Garvăn²⁹, *Noviodunum*-Isaccea³⁰, Capidava³¹, Constanța³², Mangalia³³, Păcuilul lui Soare³⁴, Dristra-Silistra³⁵ și Țar Asen³⁶). La începutul

¹⁷ Barnea 1971, 261; Barnea 1989, 131.

¹⁸ Günsenin 1989, tipurile I–IV. Precizăm că, după părerea noastră, cele patru tipuri stabilite de Nergis Günsenin pentru amforele de pe teritoriul Turciei reprezintă clasificarea cea mai potrivită și pentru amforele descoperite în Dobrogea.

¹⁹ Barnea 1971, 261–269, fig. 86–88; Barnea 1989, 131–137, fig. 1–4.

²⁰ Toate cele patru categorii de amfore bizantine amintite au fost descoperite până în prezent la Nufăru, materialul fiind în cea mai mare parte inedit. Pentru mențiuni vezi Damian *et alii* 2007, 118, fig. 23–25.

²¹ 43 de fragmente de pereți, trei toarte, două fragmente din zona gâtului, cu toarta ruptă.

²² 46 de fragmente de pereți, trei toarte, două fragmente din zona gâtului, cu toarta ruptă.

²³ Barnea 1989, 131–133 și notele 1–6.

²⁴ Diaconu 1980, 192.

²⁵ Barnea 1962, 363–364.

²⁶ Comșa 1957, 327–330, fig. 4/10.

²⁷ Damian *et alii* 2007, 118, fig. 23.

²⁸ Vasiliu, Mănușcu-Adameșteanu 1984, 148, pl. III/5.

²⁹ Barnea 1967b, 249–257, fig. 154–158; Barnea 1973, 308, 315, fig. 15/7, 328, fig. 25/1–5; Vasiliu 1991, 1, 379; 2, 348, pl. VI/3.

³⁰ Stănică 2007, 515–516 și nota 8.

³¹ G. Florescu, R. Florescu 1959, 625–626, pl. V/7.

³² Barnea 1954, 516; Barnea 1971, 261; Mănușcu-Adameșteanu 1991, 321.

³³ Barnea 1959, 905–906, fig. 2.

³⁴ Diaconu 1961, 603–604, fig. 5/1–2 și materiale inedite.

³⁵ Angelova 1987, 110.

³⁶ Dimitrov 1993, 105.

sec. al XI-lea, acest tip de amfore se asociază, în așezările fortificate de tip urban, cu amforele piriforme cu guler, situație documentată până acum pe teritoriul dobrogean la Nufăru³⁷, Tulcea³⁸, Dinogetia-Garvăn³⁹, Capidava⁴⁰, Mangalia⁴¹.

O cantitate mare de materiale de construcție – țigle și olane fragmentare, probabil bizantine, la care se adaugă câteva cărămizi romano-bizantine refofolosite – a fost descoperită la sud de absida bisericii, în pământul negru al gropii menajere care a distrus complexul, în naosul bisericii și în pământul galben de amenajare din interiorul edificiului⁴². Descoperirea acestor materiale de construcție ne determină să considerăm că biserica era acoperită cu țigle, pe șarpantă de lemn, coama fiind din olane, cum se întâlnește și la bisericuța de la *Dinogetia-Garvăn*⁴³. Materialele respective sunt din pastă fină, bine arsă, conținând și scoici în compoziție, de culoare gălbuie sau roșiatică, cu decor compus din incizii fine sau mai pronunțate, în genul canelurilor (fig. 10/4–5, 11–13). Acestea li se adaugă două fragmente de olane cu semne în relief (fig. 11/2 sus), adică provenind de la olane pe a căror parte convexă sunt realizate în relief diferite semne plasate de obicei într-un colț, dintre care unele reproduc forma literelor grecești K, P, B și Δ⁴⁴, ce se întâlnesc numai în Dobrogea bizantină de la sfârșitul sec. al X-lea și începutul sec. al XI-lea, în așezări precum cele de la Nufăru⁴⁵, *Noviodunum-Isaccea*⁴⁶, *Dinogetia-Garvăn*⁴⁷, *Slava-Rusă*⁴⁸, *Capidava*⁴⁹, *Păcuiul lui Soare*⁵⁰, *Dristra-Silistra*⁵¹, *Țar Asen*⁵². Practica fabricării acestor olane este de origine bizantină, doar așa putându-se explica de ce apar exclusiv la Constantinopol⁵³ și în regiuni stăpânite de bizantini⁵⁴, fiind utilizate de obicei pentru acoperirea încăperilor turnurilor fortificațiilor⁵⁵. Trebuie precizat însă faptul că, spre deosebire de situația de la *Dinogetia-Garvăn*, unde olanele

³⁷ Damian *et alii* 2007, 118, fig. 24.

³⁸ Vasiliu, Mănușu-Adameșteanu 1984, 144, 148, pl. III/6, IX/4, XIV/1–7, XV/4–5, XXII.

³⁹ Barnea 1967b, 257–259, 267, fig. 159/1–2; 161/1, 160–162.

⁴⁰ G. Florescu, R. Florescu 1959, 625–626, pl. V/8.

⁴¹ Barnea 1959, 905–906, fig. 2/2, 3/1.

⁴² Au fost descoperite 461 de fragmente de țigle și olane și 45 de fragmente de cărămizi.

⁴³ Barnea 1967a, 352.

⁴⁴ Diaconu 1959, 491–497, fig. 1.

⁴⁵ Materiale inedite, descoperite cu precădere în zona instalației portuare din punctul *Trecere bac* și în zona turnului bastion de pe str. Cetății.

⁴⁶ Diaconu 1959, 491, fig. 1/2.

⁴⁷ Diaconu 1959, 491, fig. 1/1, 4; Ștefan, Barnea, Mitrea 1962, 687, fig. 12; Barnea 1967a, 352–353.

⁴⁸ Diaconu 1959, 492.

⁴⁹ Diaconu 1959, 491–492.

⁵⁰ Diaconu 1959, 491, fig. 1/3; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, 718–719, fig. 8.

⁵¹ Materiale inedite, aflate în expoziția Muzeului de istorie și arheologie din Silistra.

⁵² Antonova, Dremsizova, 60–61 (în relație cu biserica nr. 1).

⁵³ Ebersolt 1910, 39, cat. 153–154, fig. 45.

⁵⁴ Diaconu 1959, 495.

⁵⁵ Cazul turnurilor-poartă ale cetății de la Nufăru (descoperiri inedite, campania 2009; pentru turnul bastion vezi Damian *et alii* 2010, 32–33, fig. 10/2–3), *Dinogetia-Garvăn* (Barnea 1967a, 352–353), *Păcuiul lui Soare* (Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, 718; Popa 1972, 36).

descoperite în jurul biseriței erau din categoria celor cu semne în relief⁵⁶, cele descoperite la Nufăru sunt în majoritate simple, cu excepția celor două fragmente deja amintite, descoperite în interiorul edificiului.

În interiorul navei, pe latura de sud, a fost identificată tencuială pictată în culorile roșu, albastru închis și ocră (fig. 10/1), situație întâlnită și la *Dinogetia-Garvăn*, unde se poate vorbi chiar despre pictură murală, descoperită *in situ*, pe pereții de vest și de nord ai naosului, ca și sub forma fragmentelor desprinse aflate în interiorul biseriței⁵⁷. Tot în naos a fost identificat *in situ* un urcioară acoperit cu smalt verde (fig. 10/2; 18/2), din categoria ceramicii monocrome simple⁵⁸, categorie ceramică atestată la Nufăru⁵⁹, sub forma importurilor din lumea bizantină, databile în sec. al XII-lea⁶⁰.

Materialul arheologic prelevat din groapa menajeră care a secționat biserica provine de la oale din specia nisipoasă, cu decor incizat liniar (fig. 19–20), de la urcioare din pastă roșie, fină, cu decor în val (fig. 20), de la amfore piriforme cu torți supraînălțate și de la amfore conice/romboidale (fig. 19), de la vase smălțuite, fie simple, acoperite pe partea interioară, fie decorate prin pictură, cu dungi de humă albă (fig. 20), sau în maniera sgraffito pronunțat, pe fond de culoare caramel (fig. 19). Categoriile ceramice amintite, cunoscute atât din situl de la Nufăru, cât și din așezările contemporane de la Dunărea de Jos, cu analogii certe în lumea bizantină⁶¹, pot fi încadrate la granița sec. XII–XIII.

Din punct de vedere cronologic, elementele de ordin arheologic aduse în discuție (stratigrafia zonei, materialul amforic din amenajarea făcută pentru realizarea fundației, piesele ceramice descoperite în groapa menajeră care a distrus locul de cult), ca și analogiile de plan invocate pledează pentru încadrarea funcționării bisericii în sec. XI–XII. Nu putem exclude însă, cu titlul de ipoteză de lucru, posibilitatea ca biserica să fi fost ridicată la scurt timp după fortificația bizantină *a fundamentis*, deci să reprezinte o creație a sfârșitului sec. al X-lea. Plasarea fundației ei în aceeași depunere arheologică în care apare și fundația turnului de colț al cetății bizantine, precum și amplasarea *extra muros* ar putea fi un argument în acest sens, edificiul îndeplinind inițial rolul unei biserici de garnizoană. Evoluția spre rolul de biserică a unei comunități creștine trăitoare la adăpostul zidurilor cetății, în jurul căreia se dezvoltă un cimitir, se produce cu precădere în sec. al XI-lea, mai ales în a doua jumătate a acestuia, edificiul funcționând, probabil, până spre sfârșitul sec. al XII-lea.

⁵⁶ Barnea 1967a, 352–353.

⁵⁷ Barnea 1967a, 353, 355, fig. 190; Barnea 1981, pl. 33.

⁵⁸ Categoria „Plain Glazed Ware” – Morgan 1942, 36; Talbot Rice 1959, 110.

⁵⁹ Baraschi, Damian 1993, 238–241 și nota 47.

⁶⁰ Barnea 1971, 277–278; Barnea 1989, 138–139; Baraschi, Damian 1993, 240–241 și notele 48–64.

⁶¹ Damian *et alii* 2007, 117–118, fig. 16–22, 24–25; Baraschi, Damian 1993, 240, 245 și notele 124–140, 248–249 și notele 186–194.

3. CIMITIRUL

Pe proprietatea Ivanov, la sud de bisericuță, au fost descoperite 19 morminte⁶² de inhumație, aparținând unei **necropole** cercetate parțial, într-o zonă amplasată *extra muros*, la 0,20 m nord față de zidul nordic al turnului de colț și la 0,30 m sud față de edificiul de cult (fig. 2; 24). Din necropolă a fost cercetat un segment reprezentat de o suprafață de circa 14 mp, amenajările funerare extinzându-se spre est, sub malul de pământ mărginind zona cercetată, și spre vest, doar sub martorul dintre Secțiunile 1 și 2, așadar în jumătatea estică a suprafeței investigate.

În ceea ce privește repartiția pe sexe și pe grupe de vârstă, pe baza studiului antropologic⁶³, se poate preciza existența a 16 morminte aparținând unor copii (M.1–3, 5, 7–16, 18–19) și a trei morminte de adulți (M.4, 6, 17), dintre care unul aparținând unui bărbat (M.4) și două aparținând unor femei (M.6, 17).

S-a înregistrat dispunerea mormintelor în nouă șiruri (prezentate de la N spre S, cu enumerarea complexelor de la V spre E): M.16 și 15; M.11 și 18–19; M.17, 12 și 5; M.13–14 și 6; M.7; M.10, 4 și 9; M.3; M.2 și 8; M.1). S-au înregistrat trei niveluri de înmormântare: cel mai timpuriu, reprezentat de M.16, 18–19; cel intermediar, reprezentat de M.6, 8, 10, 12–13; cel mai târziu, reprezentat de M.1–5, 7, 9, 11, 14–15, 17.

S-a practicat înhumarea individuală. Scheletele au apărut la adâncimi cuprinse între 2,20 și 3,20 m de la nivelul actual de călcare, fiind depuse în gropi simple, ce nu au putut fi distinse în pământul cenușiu foarte umed. Într-un caz (M.12) s-a înregistrat protecția defunctului: scheletul, aparținând unui copil, a fost depus pe un pat compus din patru fragmente de olane și un fragment de amforă sferoidală, fiind acoperit apoi cu o casetă improvizată din alte câteva fragmente de olane (fig. 24/4). Din fragmentele respective s-a putut recompune un olan din categoria celor cu semne în relief, cu lungimea de 0,40 m și lățimea de 0,16 m (fig. 10/6; 11/1).

Orientarea mormintelor este V-E, cu unele deviații determinate de anotimpul în care s-a făcut înmormântarea. Dintre cele 19 complexe funerare semnalate (fig. 2; 24), au putut fi cercetate integral doar puține schelete (M.5–8), în restul cazurilor fiind vorba fie de morminte care pătrund în malurile secțiunilor (M.2, 4, 15, 17), fie de distrugerii provocate de intervenții ulterioare (M.1) fie de cauze naturale, cum ar fi marea friabilitate a scheletelor infantile (M.3, 9–14, 16, 18–19).

Scheletele (fig. 2; 24), apar în decubit dorsal, cu craniile, atunci când sunt vizibile și bine conservate, în poziție normală (M.5, 8–9, 12) sau așezate pe partea stângă (M.6), în câteva cazuri fiind deranjate (M.7) sau distruse din motive naturale

⁶² Fiecare complex funerar conține câte un schelet reprezentativ; în unele complexe (M.1, 4, 7, 13, 14 și 16), apărând și resturi osteologice de la alți indivizi (vezi analiza antropologică, Vasile 2011, 89-106).

⁶³ Vasile 2011, 89-106.

(cazul scheletelor de copii deja invocate), cu antebrățele așezate în diverse poziții, cu picioarele întinse (M.4, 6), arcuite spre exterior (M.5, 8) sau deranjate (M.2).

Observațiile au permis stabilirea poziției antebrățelor pentru șapte cazuri (M.1, 5–8, 12, 15), în alte situații nefiind descoperite în zona săpată (M.2, 4, 17) sau fiind deranjate ori distruse (M.3, 9–11, 13–14, 16, 18–19).

În cazul a șase complexe (M.1, 5–6, 8, 12, 15) s-a putut stabili poziția ambelor antebrățe. Dintre cele patru variante de bază cunoscute în necropolele medievale (pe umeri, pe abdomen, pe bazin și pe lângă corp), cu subvariantele lor, au fost înregistrate variantele cu ambele antebrățe pe abdomen (M.8, 15) și pe bazin (M.12) și subvariantele cu un antebrăț pe abdomen și celălalt pe bazin (dreptul pe abdomen, stângul pe bazin – M.1, 5) și cu un antebrăț pe abdomen și celălalt pe umăr (dreptul pe abdomen, stângul pe umăr – M.6). Într-un caz (M.7) s-a înregistrat poziția unui singur antebrăț – stângul – întins pe lângă corp.

Varietatea poziției brațelor nu reprezintă un element neobișnuit, fiind întâlnită și în alte necropole creștine aparținând sec. XI–XIV, atât în Dobrogea, cât și în restul țării și la sud de Dunăre⁶⁴.

Mormintele nu au avut inventar, cu excepția M.1, în zona picioarelor căruia s-au găsit două monede de bronz, de tip follis, una lângă femurul stâng, emisă în vremea lui Roman IV, clasa G (1067–1071), putându-se presupune că era alunecată din palma stângă, sprijinită pe bazin⁶⁵, cealaltă la picioarele aceluiași schelet, emisă în vremea lui Constantin X, tipul 2 (1059–1067)⁶⁶.

În ceea ce privește depunerea monedelor în morminte, ca indiciu al practicii obolului lui Charon în contextul necropolelor creștine bizantine⁶⁷, menționăm prezența acestora în necropolele de la Nufăru⁶⁸, *Noviodunum-Isaccea*⁶⁹, Ostrov (jud. Tulcea)⁷⁰ și Dristra-Silistra⁷¹.

În privința încadrării cronologice, putem estima că necropola dezvoltată în jurul biseriței din zona nord-vestică a cetății de la Nufăru își are începuturile în sec. al XI-lea, probabil după mijlocul acestui veac, putând fi folosită până spre sfârșitul sec. al XII-lea, dacă nu chiar și la începutul veacului următor. Din analiza modalității de protecție a M.12, cu olane cu semne în relief, putem presupune că cel puțin unele morminte au fost ulterioare funcționării fortificației bizantine, dacă nu chiar edificiului de cult, deși nu s-au înregistrat situații de suprapunere a vestigiilor de zid de complexe funerare.

⁶⁴ Vezi discuția și analogiile la Damian 1993, 85, 90, notele 20–24.

⁶⁵ O situație similară se întâlnește la Nufăru și în segmentele de necropole cercetate pe proprietățile Drăgan și Ducica (Damian *et alii* 2007–2008, 316–317).

⁶⁶ Identificarea monedelor i se datorează lui Gh. Mănușu-Adameșteanu, căruia autorii îi adresează mulțumirile lor.

⁶⁷ Pentru atestările, nu foarte numeroase, și semnificațiile practicii vezi și Damian 2007–2008, 312–313 și nota 35, 316–317 și notele 116–119.

⁶⁸ Damian *et alii* 2007–2008, 313, 316–317.

⁶⁹ Vasiliu 1984, 116, 122–123, pl. XVI/9a–b, 10a–b, 11a–b, 12a–b.

⁷⁰ Barnea, Paraschi, Stănică 2002, 226; Stănică 2004, 361.

⁷¹ Angelova 1995, 68–71, 73.

Segmentul de necropolă de pe proprietatea Ivanov se înscrie în categoria necropolelor de înmormântare creștine ale așezării de la Nufăru (sec. XI–XIII)⁷², remarcându-se, ca și în alte situații, amplasarea mormintelor în proximitatea elementelor de fortificație⁷³, cu precizarea că, în cazul sitului amintit, este vorba de singurul cimitir cercetat până în prezent care se dezvoltă în jurul unei biserici. Ceea ce este particular în privința acestui segment de necropolă, este numărul foarte mare al copiilor înmormântați comparativ cu cel al adulților. Ar putea fi indiciul unei grupări a mormintelor de copii într-un anumit sector al cimitirului, înmormântările de adulți fiind probabil plasate spre est, acolo unde cercetarea noastră nu s-a mai putut extinde. Necropola se înscrie, prin analogiile de rit și ritual, în orizontul mai larg, al cimitirelor, grupurilor de morminte și mormintelor databile în sec. XI–XIV, cercetate în Dobrogea, la *Dinogetia*-Garvăn⁷⁴, *Noviodunum*-Isaccea⁷⁵, *Troesmis*-Turcoaia⁷⁶, Enisala-„Palancă”⁷⁷, *Beroe*-Ostrov (jud. Tulcea)⁷⁸, Histria⁷⁹, Capidava⁸⁰, Constanța⁸¹, Bugeac (com. Ostrov, jud. Constanța)⁸², Gura Canliei⁸³, Dervent⁸⁴, Păcuilui lui Soare⁸⁵, precum și în regiunea nord-estică a Bulgariei, la Dristra-Silistra⁸⁶, Odărți⁸⁷, Cavarna⁸⁸, Caliacra⁸⁹.

⁷² Pentru descoperiri funerare din diverse epoci la Nufăru vezi Damian *et alii* 2007–2008; pentru zonele cimiteriale încadrabile epocii medio-bizantine vezi Damian *et alii* 2007–2008, 309–313 și notele 18–39.

⁷³ Damian *et alii* 2007–2008, 307–308.

⁷⁴ Dată sec. XI–XII – Comșa 1967, 367–373; Barnea 1973, 298–301, 310, 330, fig. 10.

⁷⁵ Dată sec. XI–XIII – Vasiliu 1984, 107, 125–129, 521–525, pl. II–III; Baumann 2010, 14, 17–20, 22, 31–32, 34–35, 131–132, 134–135, 227–228, cu bibliografia anterioară.

⁷⁶ Morminte descoperite în zona cetății de est, datate sec. XII–XIII – Vasiliu 1980, 218–229.

⁷⁷ Dată sec. XIII–XIV – Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980, 152–156; cercetări inedite Silvia Baraschi, 1984, 1986; Stănică *et alii* 2005–2006, 318 și nota 18.

⁷⁸ Dată sec. X–XII – Petre 1962, 584–586; Barnea, Paraschiv, Stănică 2002, 226; Stănică 2004, 360–365.

⁷⁹ Dată sec. X–XI – Condurachi *et alii* 1961, 233–234, fig. 6–8; Suceveanu 1973, 495–502.

⁸⁰ Morminte în majoritate inedite, datate în sec. IX–XI – G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1961, 574, 577–579, fig. 2–5, pl. I; G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1962, 702–703, fig. 1–3, 13–16.

⁸¹ Dată sec. X–XI, probabil până la jumătatea sec. al XI-lea – cercetări inedite 1986 Constantin Chera și Virgil Lungu (Mănușu-Adameșteanu 1991, 318, 321, nota 61).

⁸² Dată sec. X–XI – Chera-Mărgineanu 1981, 297–302.

⁸³ Dată sec. X–XI – Irimia 1981, 117; Irimia 1982, 140–143.

⁸⁴ Dată sec. XI – Damian, Vasile 2010, 339–355.

⁸⁵ Morminte descoperite în sectorul „Poartă”, încă inedite, datate în sec. XIII–XIV. Pentru mențiuni bibliografice vezi Damian, Bănăseanu 2006, 249 și nota 3.

⁸⁶ În zona zidului sudic al cetății, datate în sec. XII–XIV – Angelova 1995, 99, pl. XVIII – și în jurul bisericii episcopale, datate începând cu sec. al X-lea până în epoca otomană – Angelova, Atanasov, Koleva 2005, 191.

⁸⁷ Dată sec. al XI-lea – Donceva-Petkova 2005.

⁸⁸ Dată sec. VIII–XIII – Mircev 1961, 67–76; Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 62–64, fig. 52–53.

⁸⁹ Dată sec. XIII–XIV – Bobceva 1978.

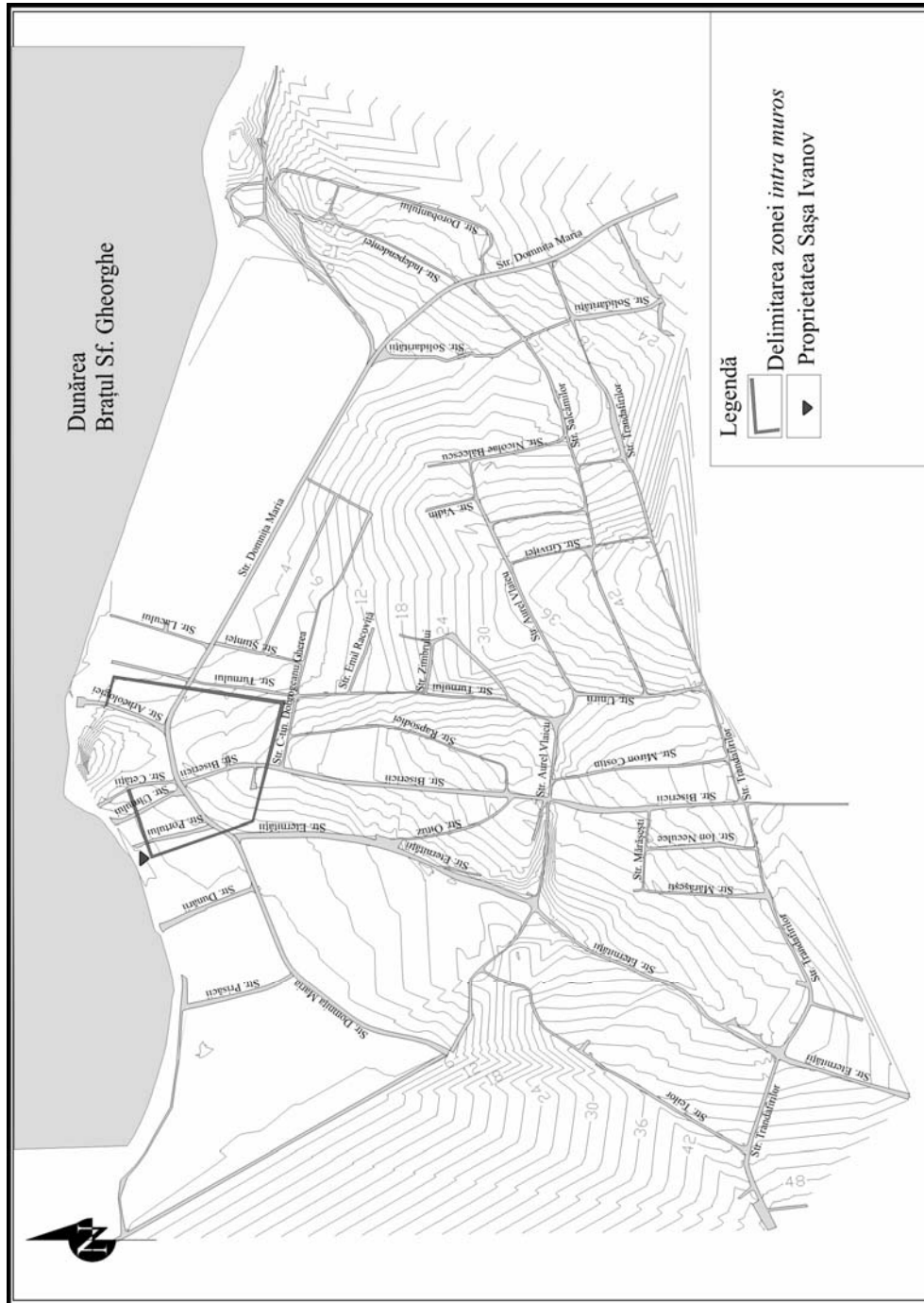
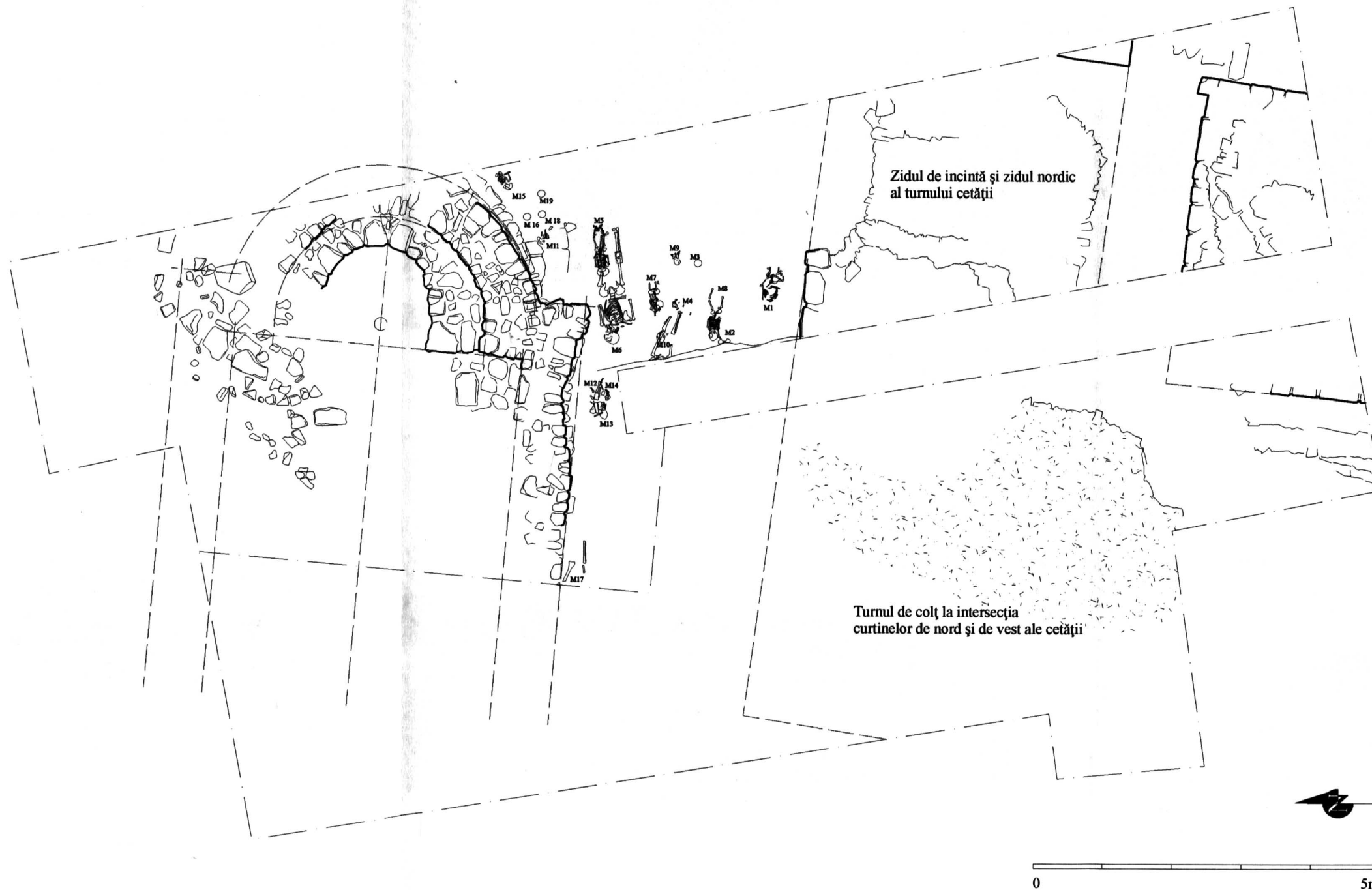

Fig. 1. Planul satului Nufăru, cu marcarea cetății bizantine.

Fig. 2. Planul general al săpăturilor de pe proprietatea Ivanov.

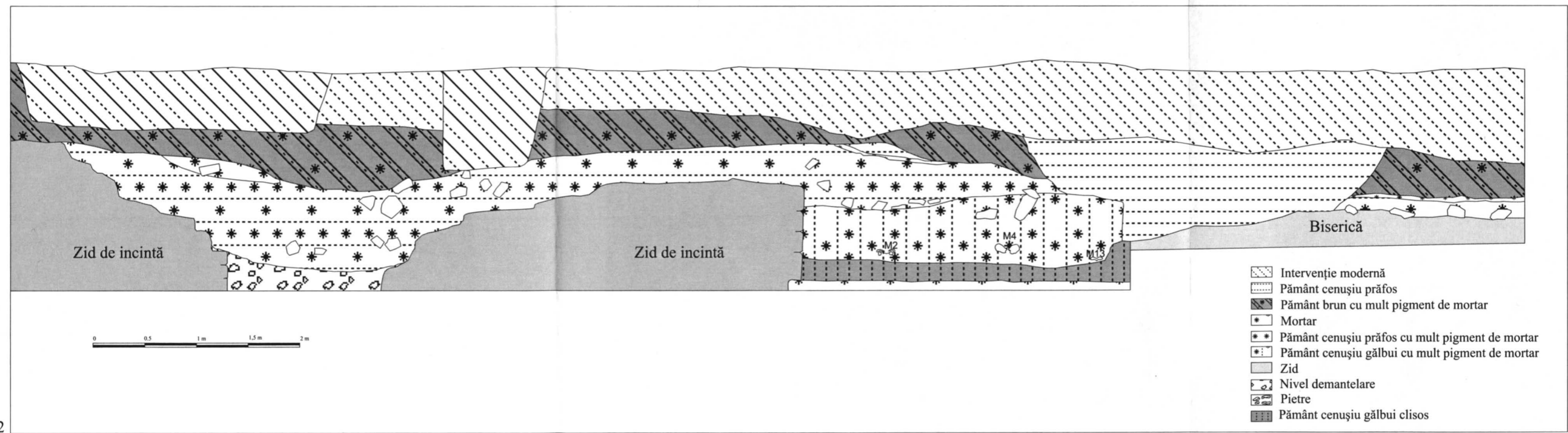
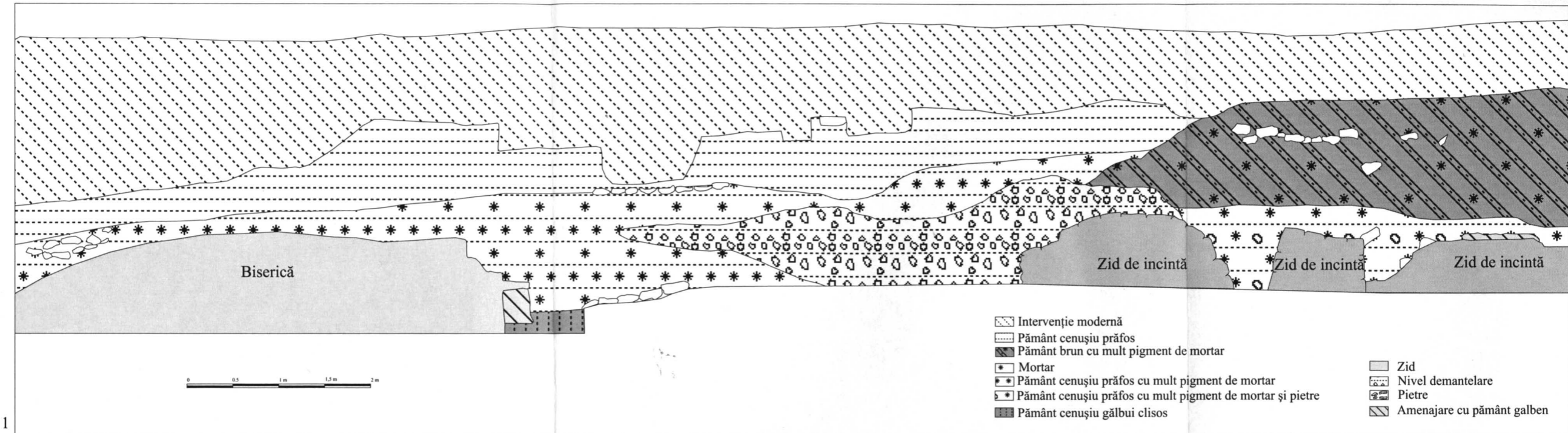

Fig. 3. Secțiunea 1 cercetată pe proprietatea Ivanov: 1. profilul estic; 2. profilul vestic.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Fig. 4. Suprafața cercetată pe proprietatea Ivanov, cu biserica și turnul de colț al cetății bizantine: 1. vedere dinspre nord; 2. vedere dinspre sud.

1

2

Fig. 5. Biserica descoperită pe proprietatea Ivanov:
1. vedere dinspre est; 2. vedere dinspre nord.

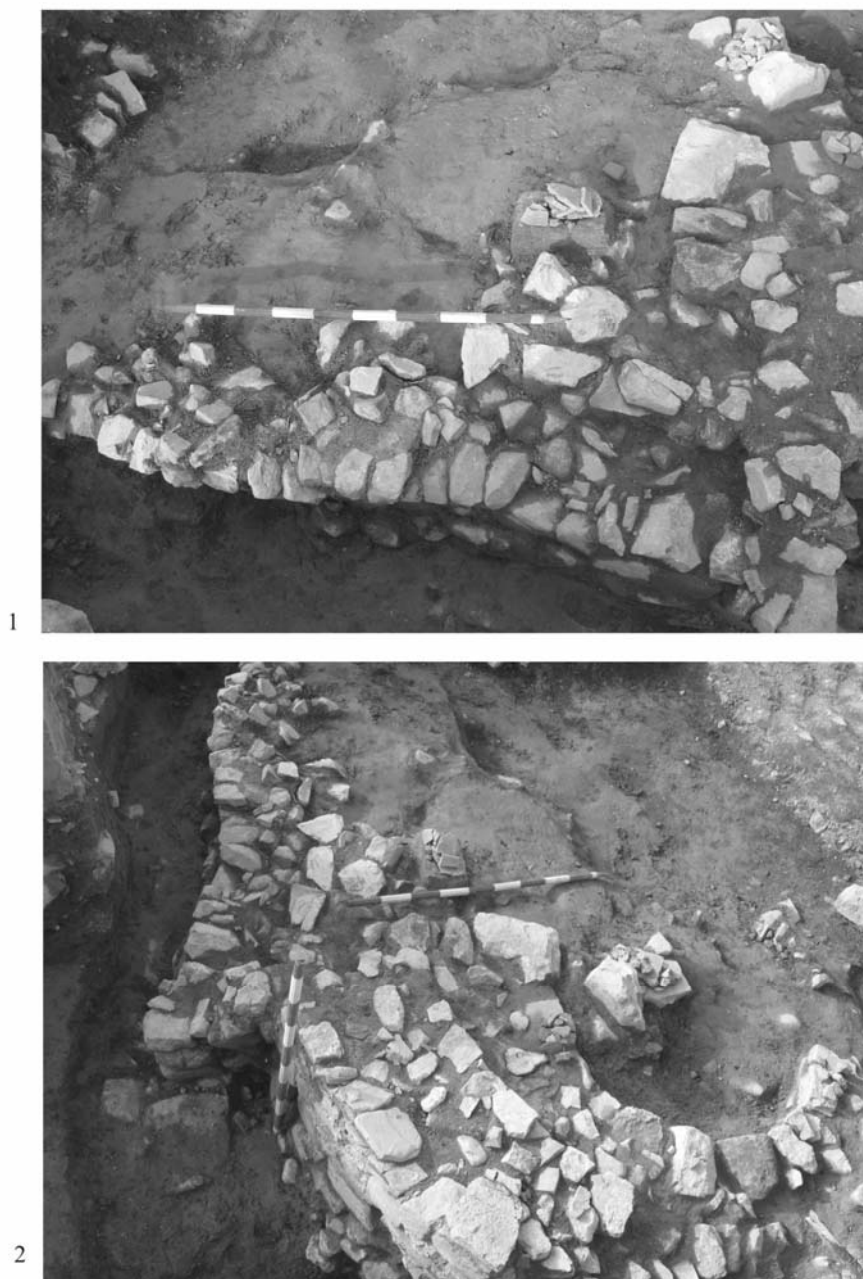

Fig. 6. Biserica: 1. latura sudică, 2. absida văzută dinspre est.

Fig. 7. Zidul bisericii. Vedere dinspre sud.

Fig. 8. Zona de sud a bisericii. Detalii de parament.

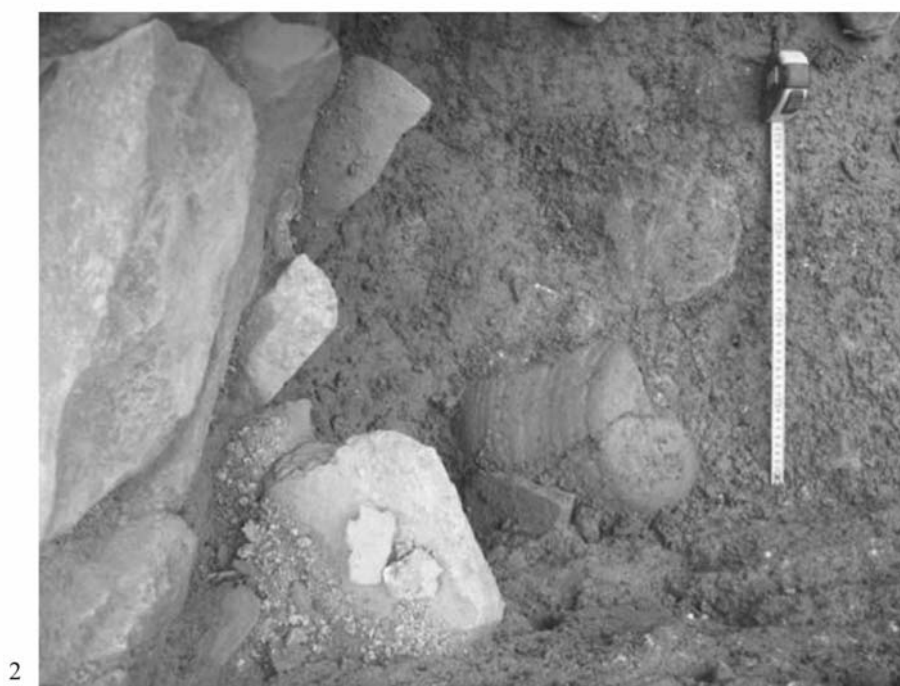

Fig. 9. Biserica: 1. amenajarea cu fragmente amforice în pământ galben de sub fundația bisericii; 2. fragment de amforă *in situ* de sub fundația bisericii.

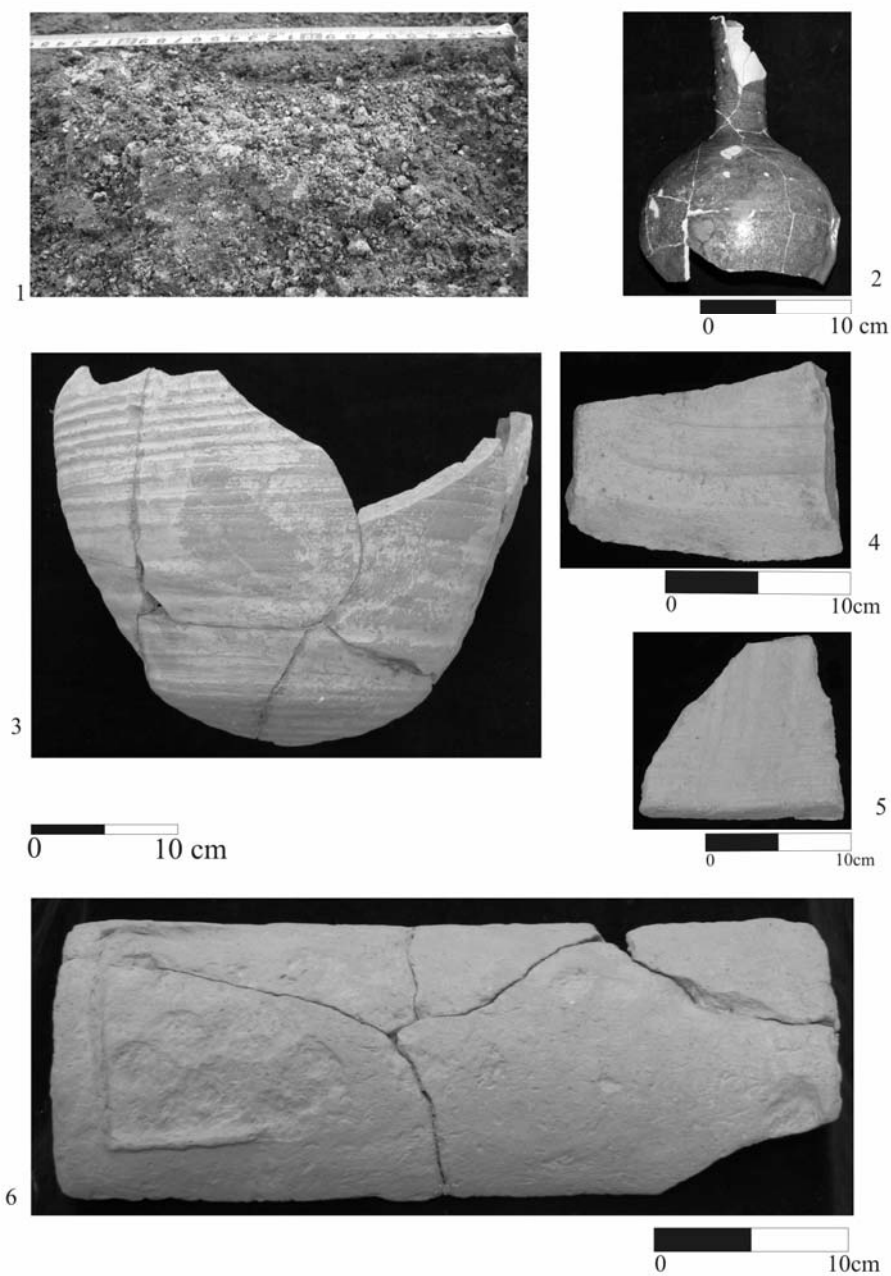

Fig. 10. Materiale arheologice:

1. fragmente de tencuială pictată *in situ*; 2. urcioraş smălţuit;
3. amforă sferoidală restaurată, din amenajarea de sub nivelul fundaţiei;
- 4.–5. olane din interiorul bisericii ce au aparţinut acoperişului acesteia;
6. olan cu semn în relief din componenţa sistemului de protecţie a M.12.

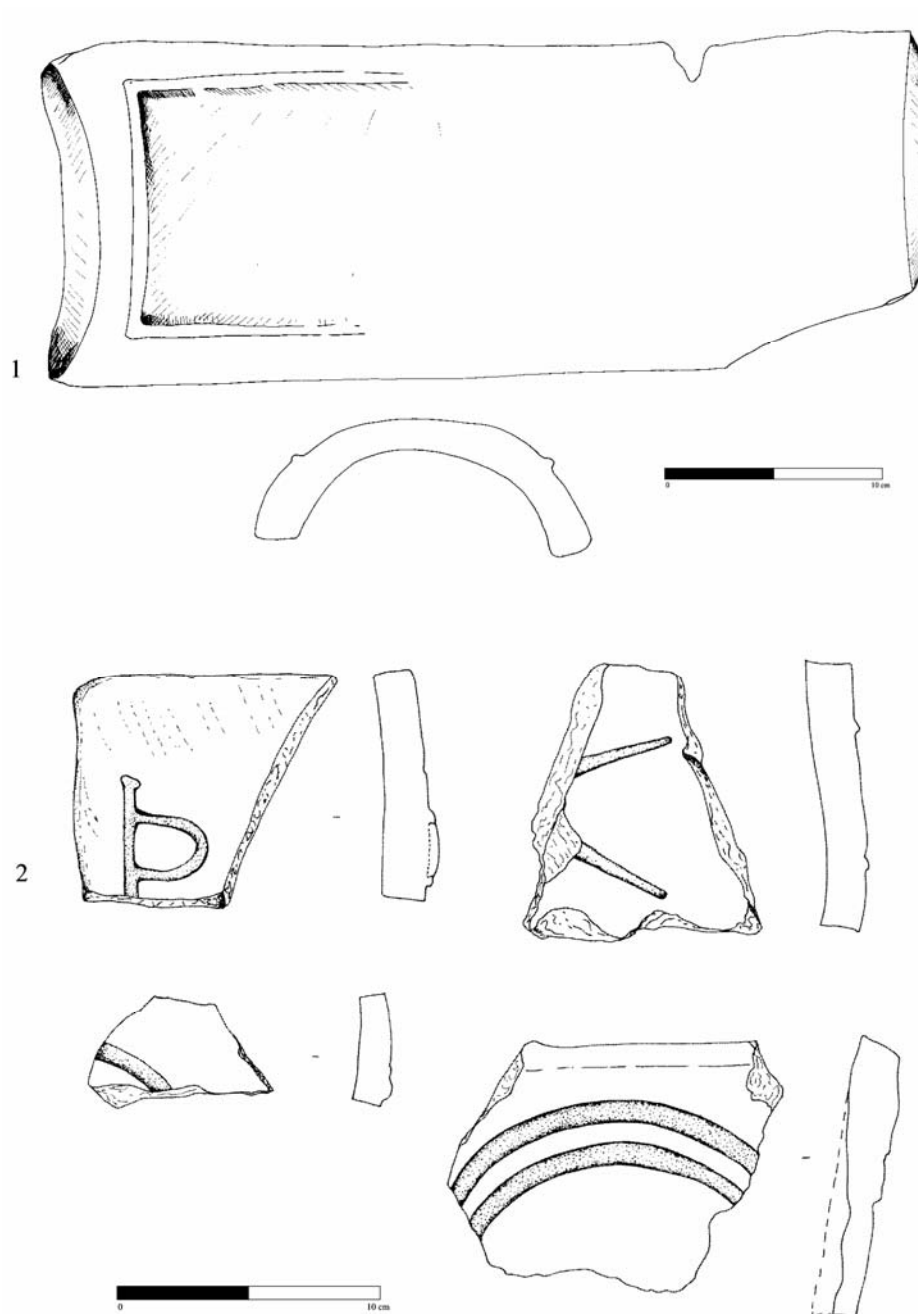

Fig. 11. Materiale de construcție: 1. olan cu semn în relief din componența sistemului de protecție a M.12; 2. olane fragmentare descoperite în interiorul bisericii.

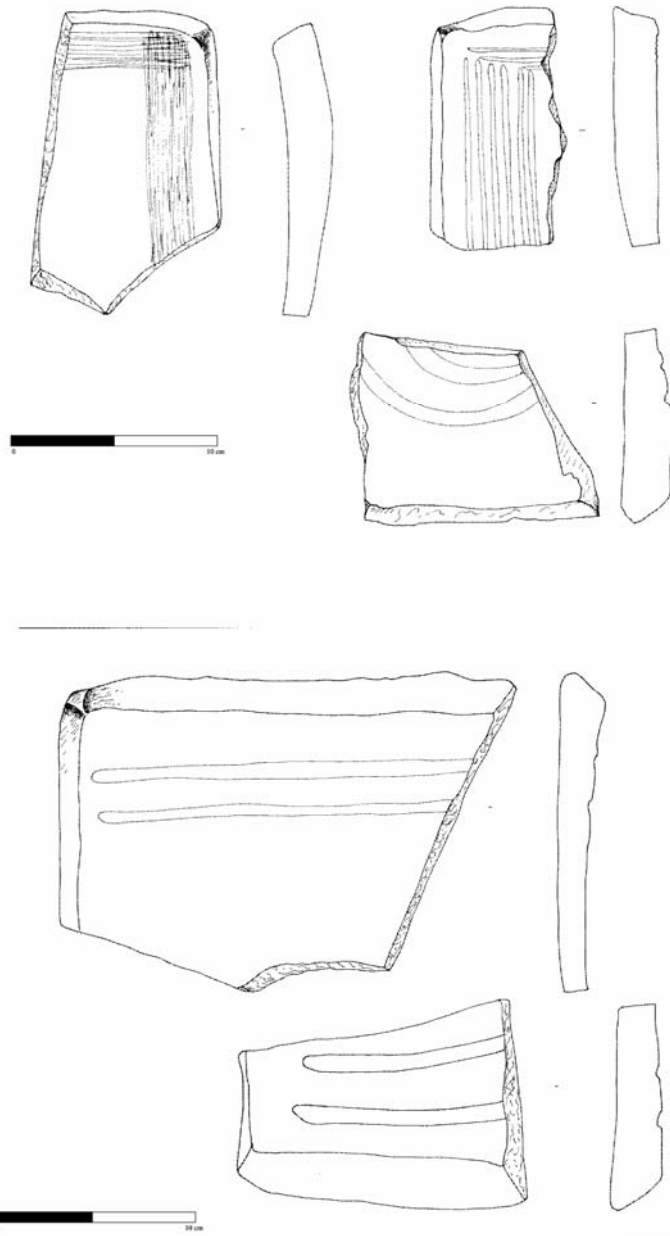

Fig. 12. Materiale de construcție din interiorul bisericii.

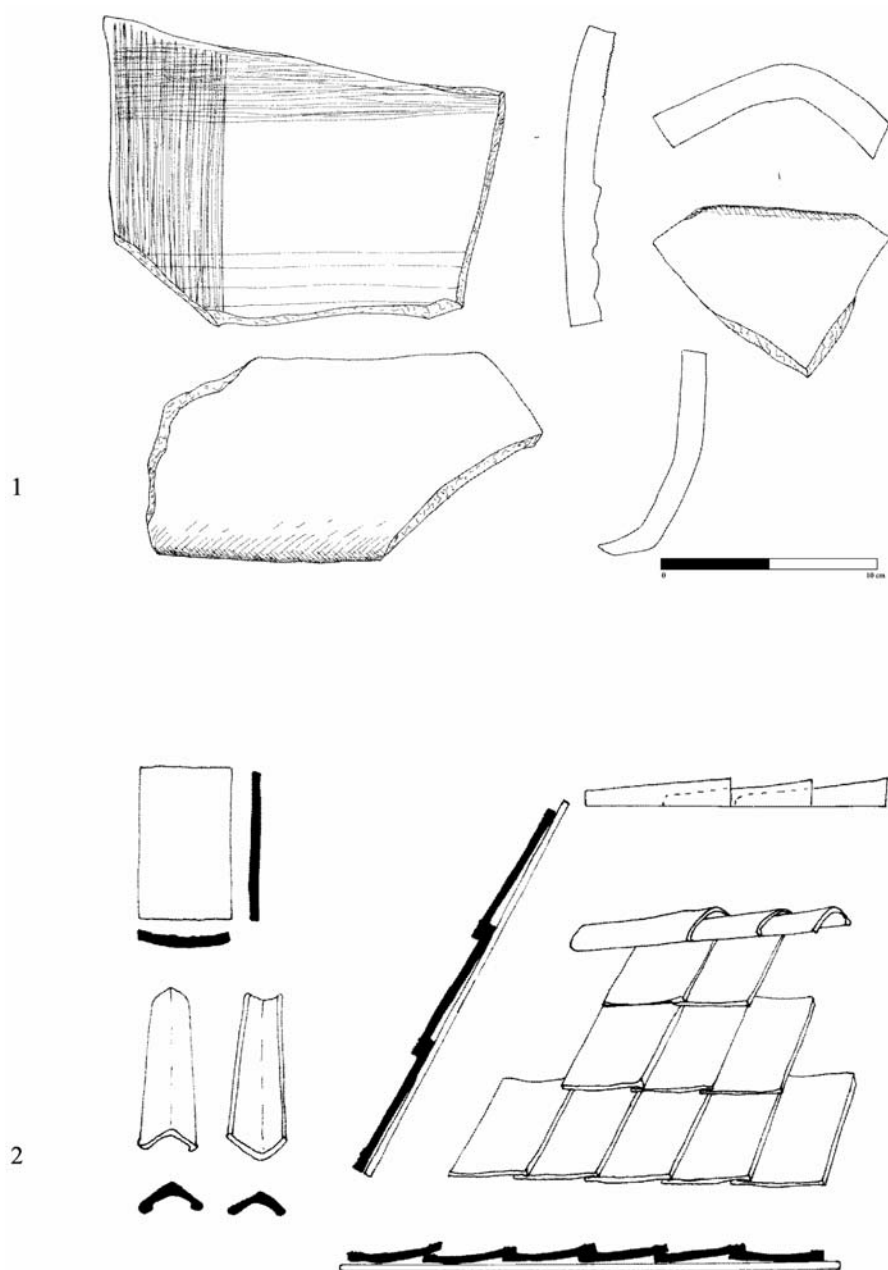

Fig. 13. 1. Materiale de construcție din interiorul bisericii; 2. învelitoare din țigle și olane de coamă: detaliu și mod de așezare (după Kvinto, Iordanov 1982, 30, fig. 7).

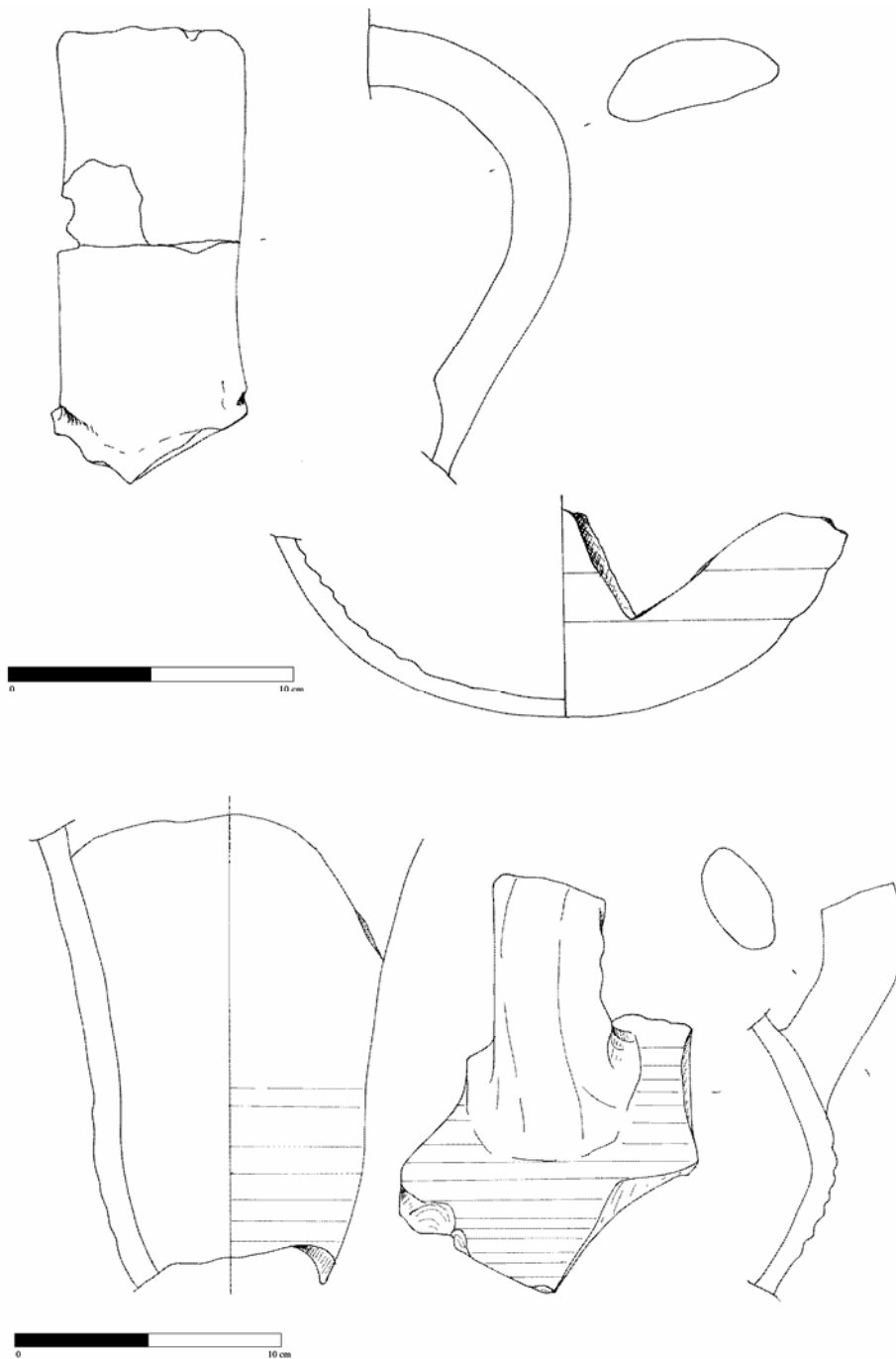

Fig. 14. Fragmente amforice din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

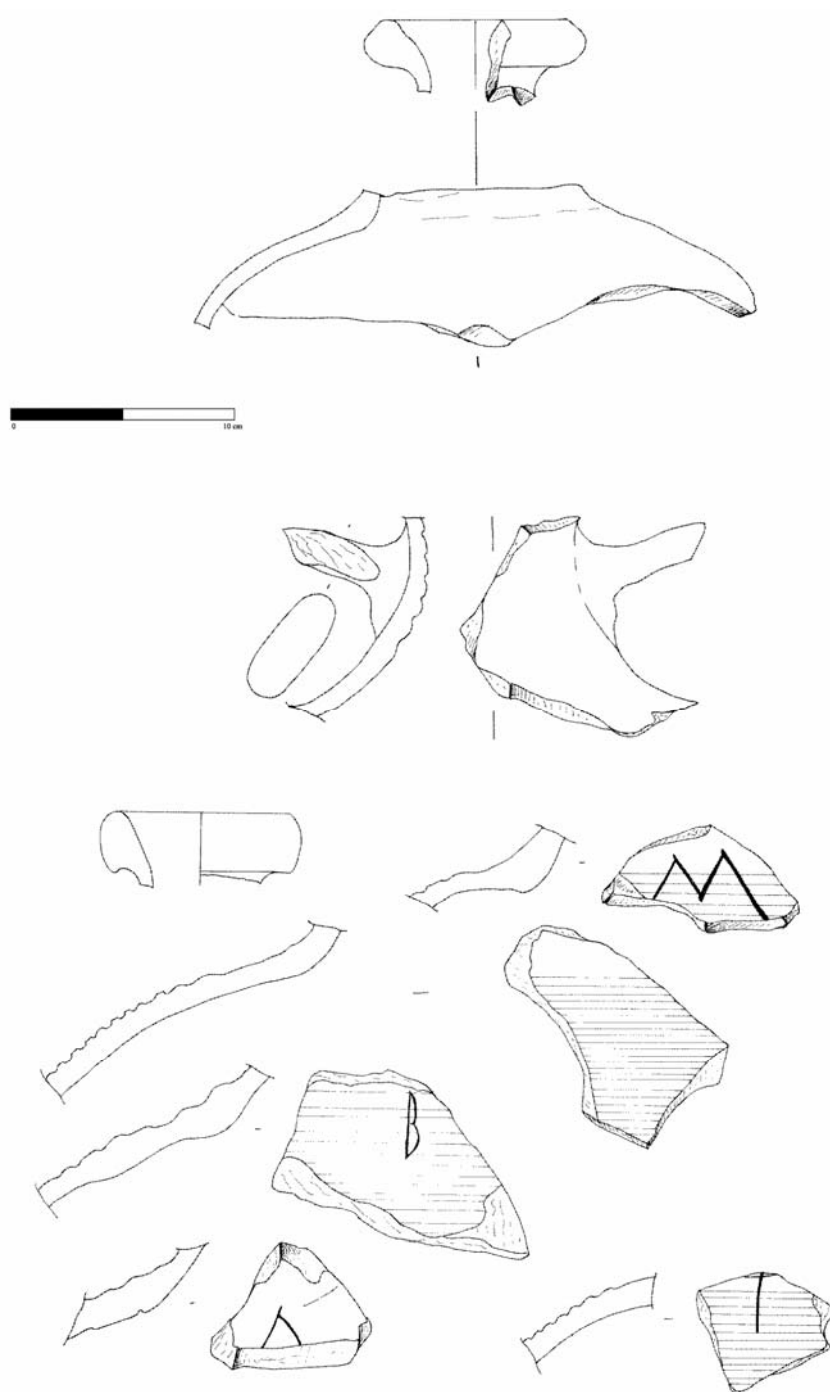

Fig. 15. Fragmente amforice din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

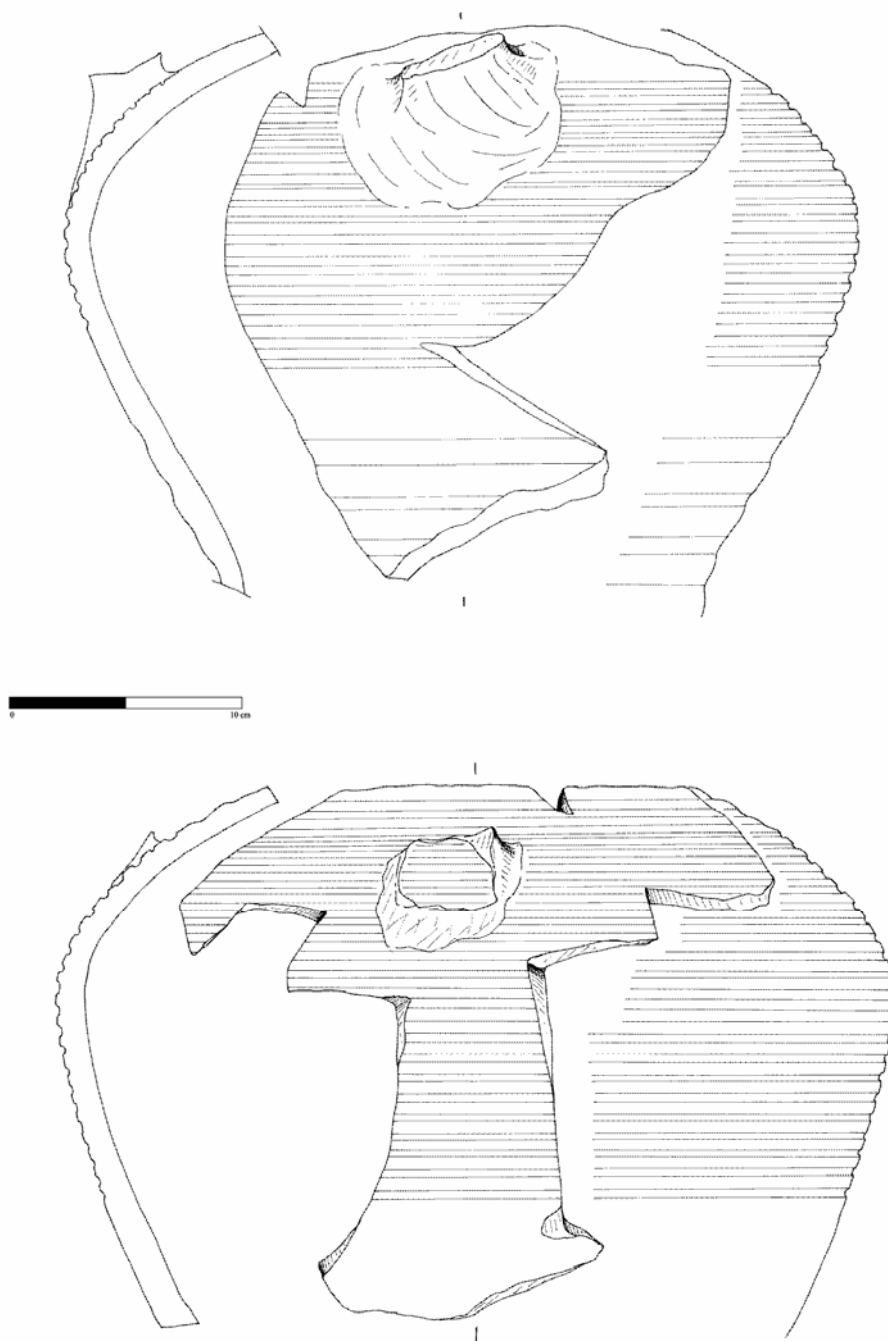

Fig. 16. Amfore sferoidale restaurate din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

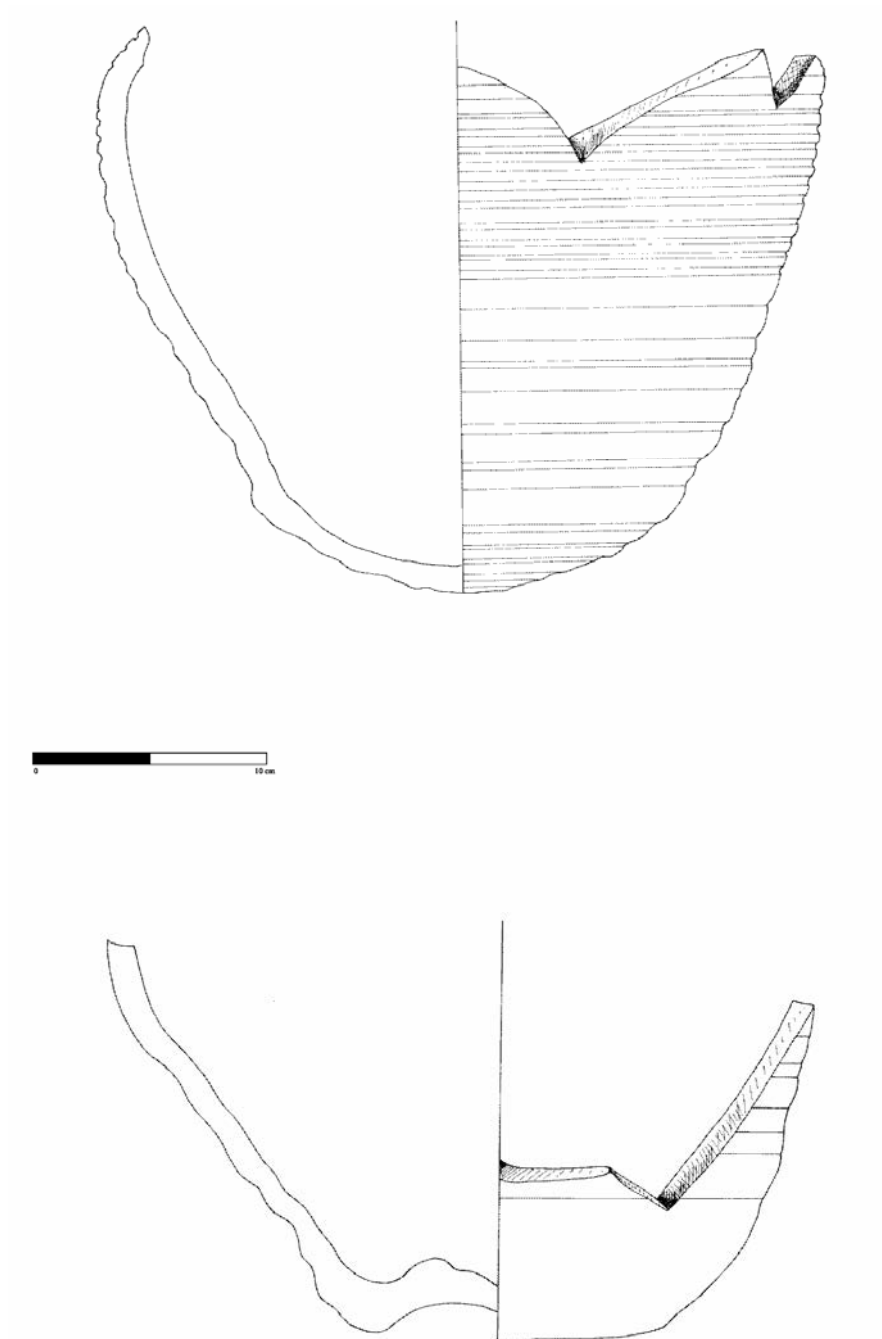

Fig.17. Amfore sferoidale restaurate din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

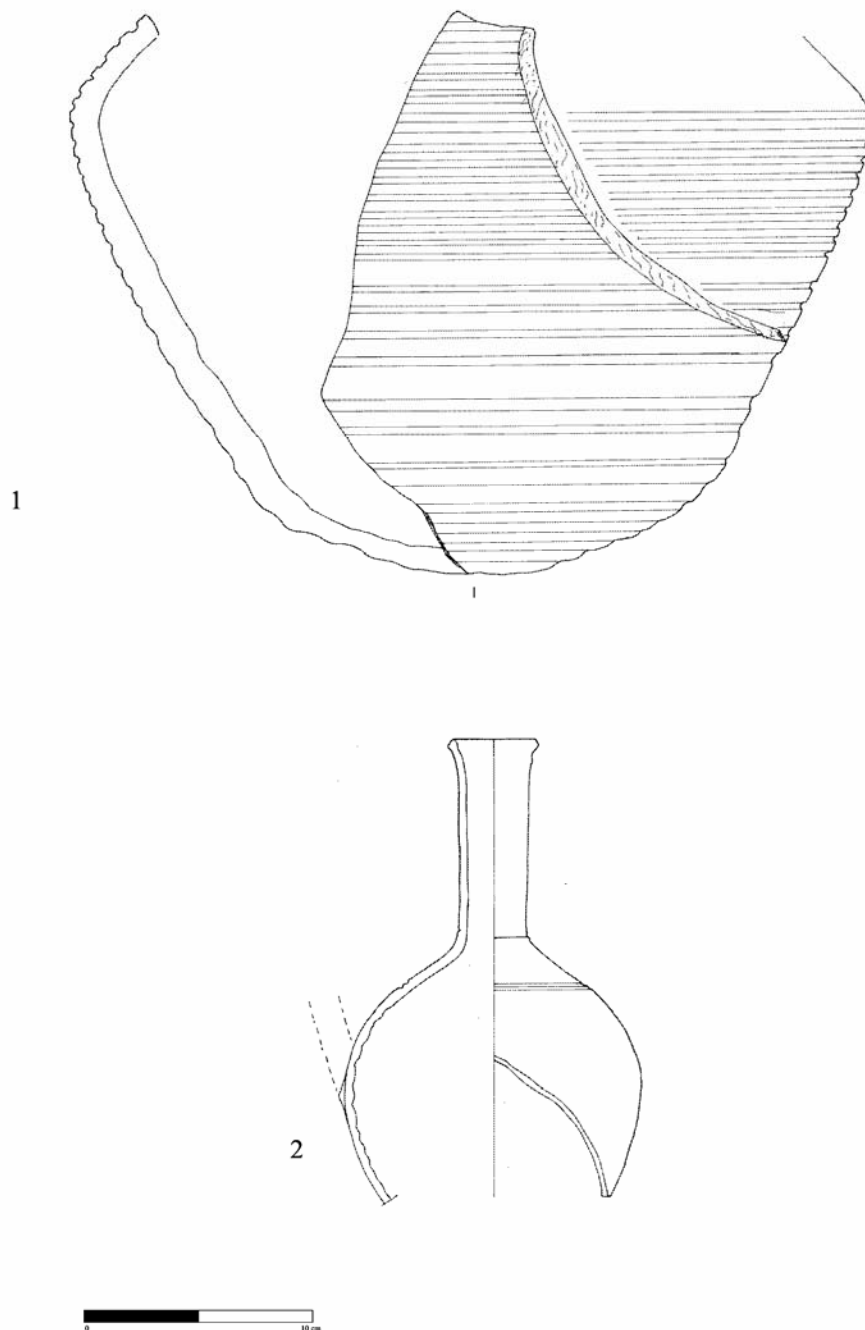

Fig. 18. Materiale ceramice: 1. amforă sferoidală restaurată, din amenajarea de sub nivelul fundației; 2. urcioraș acoperit cu smalt verde descoperit în interiorul edificiului.

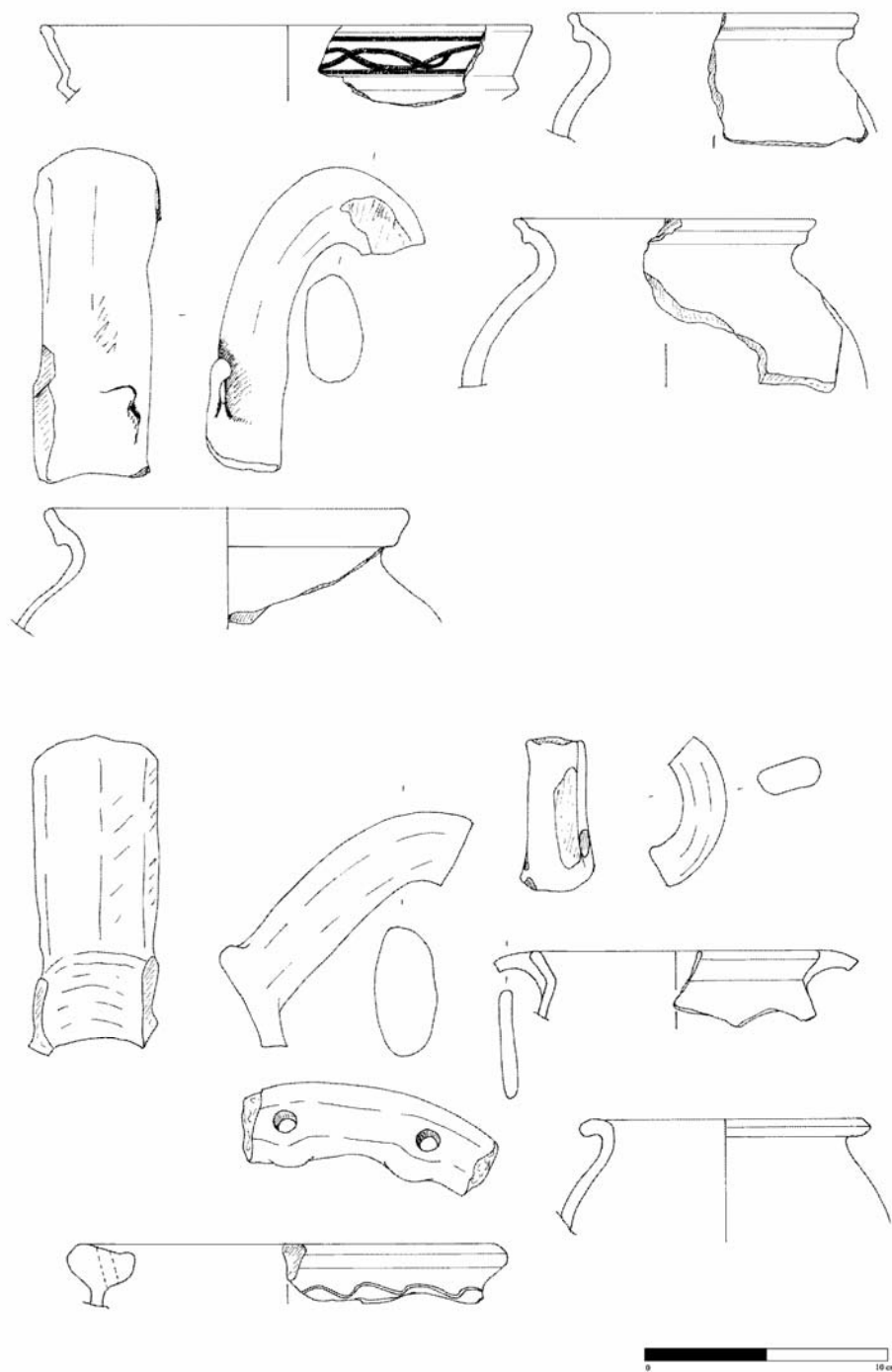

Fig. 19. Fragmente ceramice din groapa menajeră care a distrus biserica.

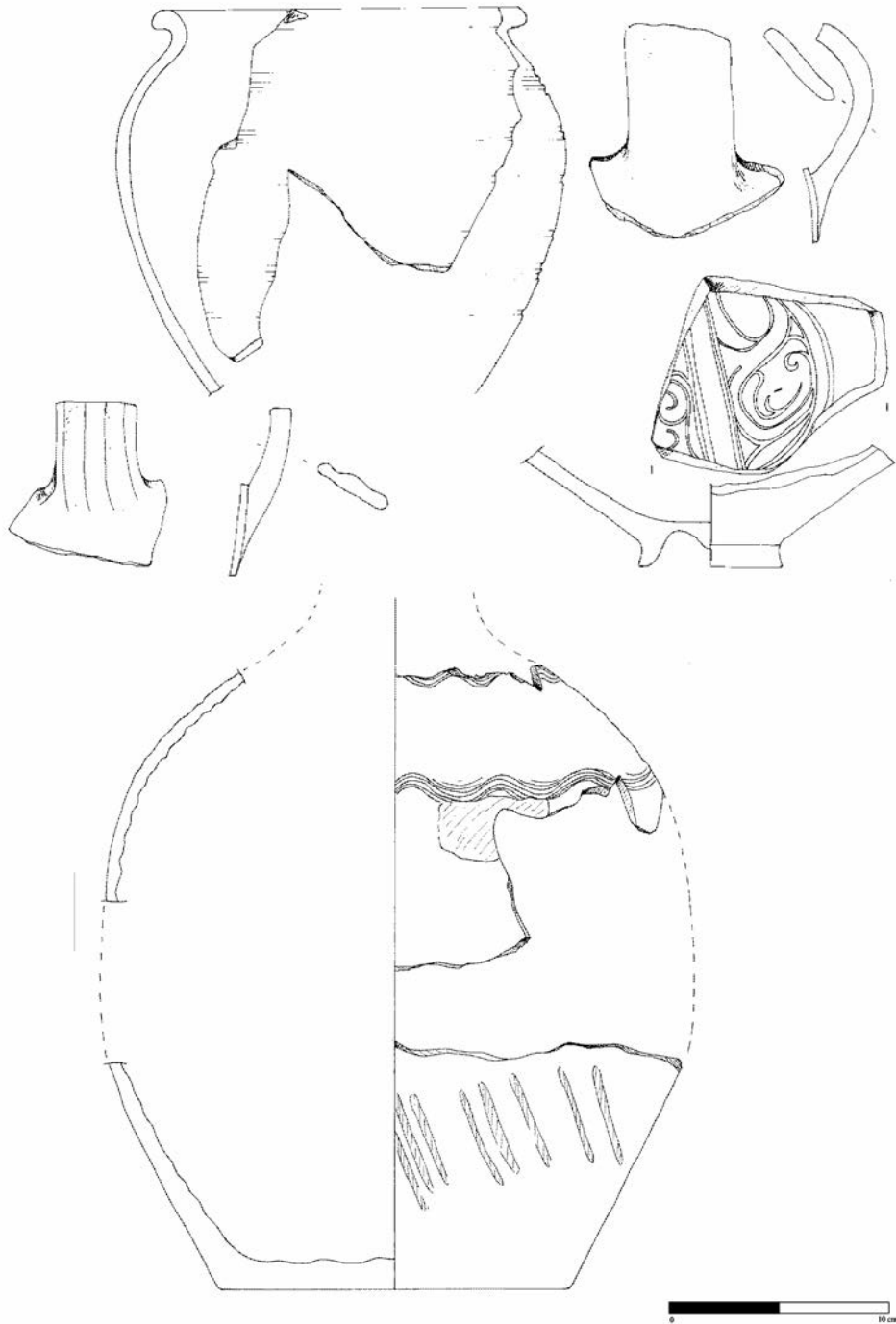

Fig. 20. Fragmente ceramice din groapa menajeră care a distrus biserica.

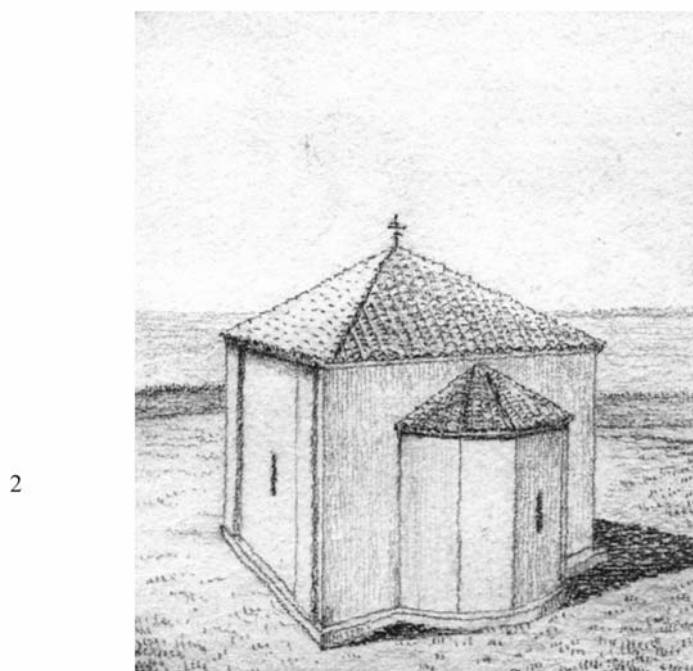
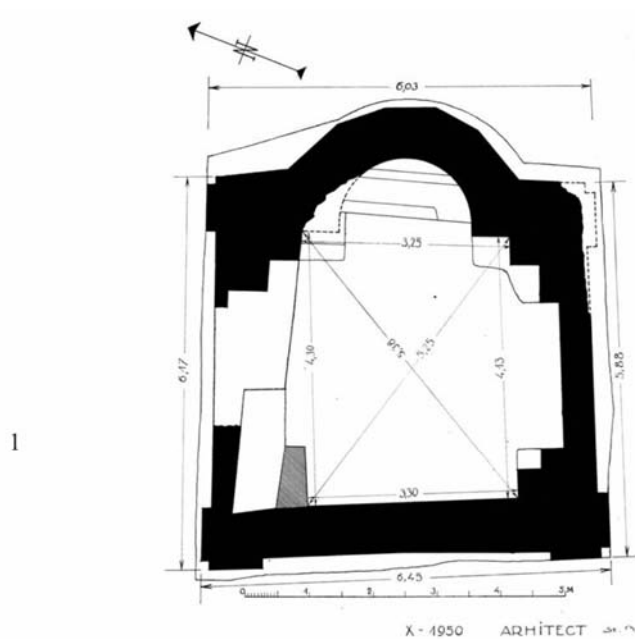

Fig. 21. Bisericuța de la Dinogetia-Garvăn:
1. plan; 2. propunere de reconstituire
(după arh. Ștefan Bălci, arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

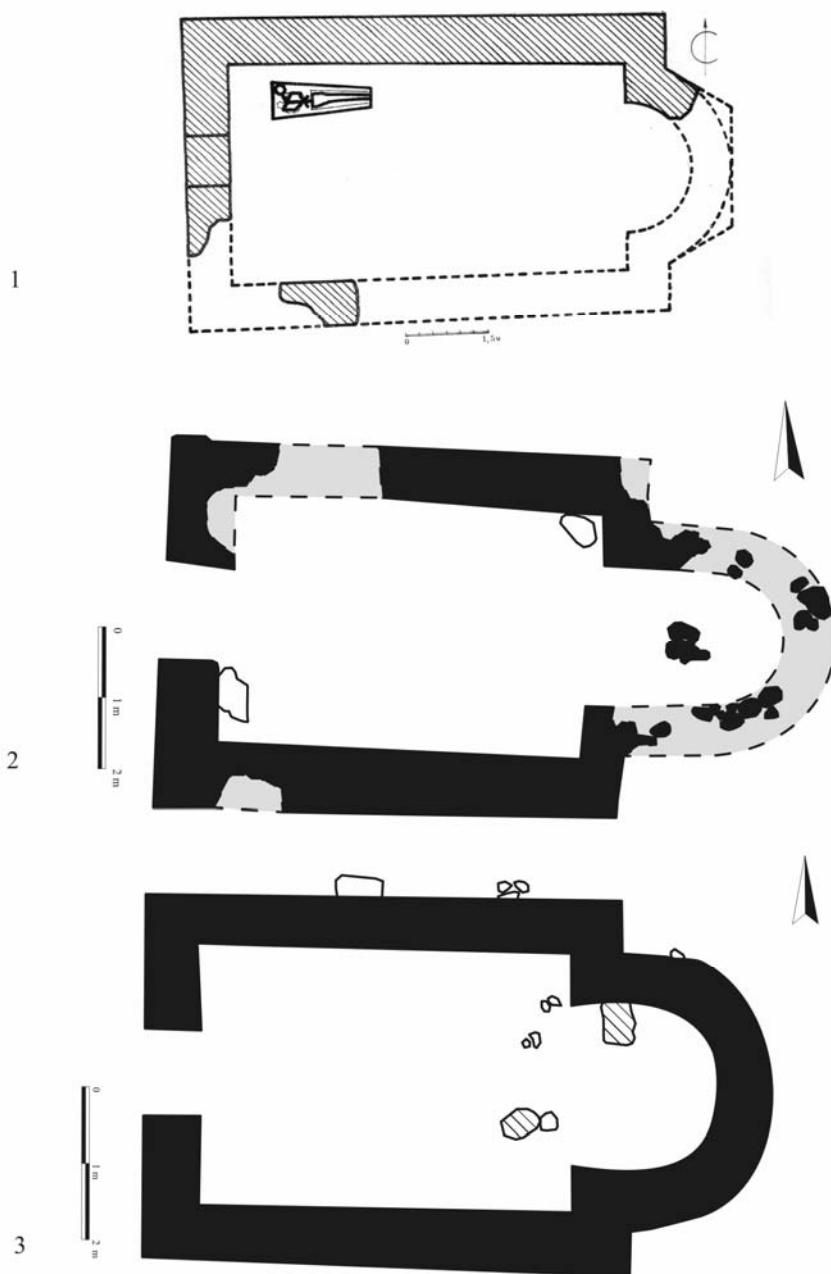

Fig. 22. Posibile analogii:

1. biserica de la Ledenik (Bulgaria), plan (după Kvinto, Iordanov 1982, 26, fig. 4);
2. biserica nr. 1 de la Skala (Bulgaria), plan; 3. biserica nr. 2 de la Skala (Bulgaria), plan (desene după Iotov, Atanasov 1998, 235–236, pl. XXXVI–XXXVII).

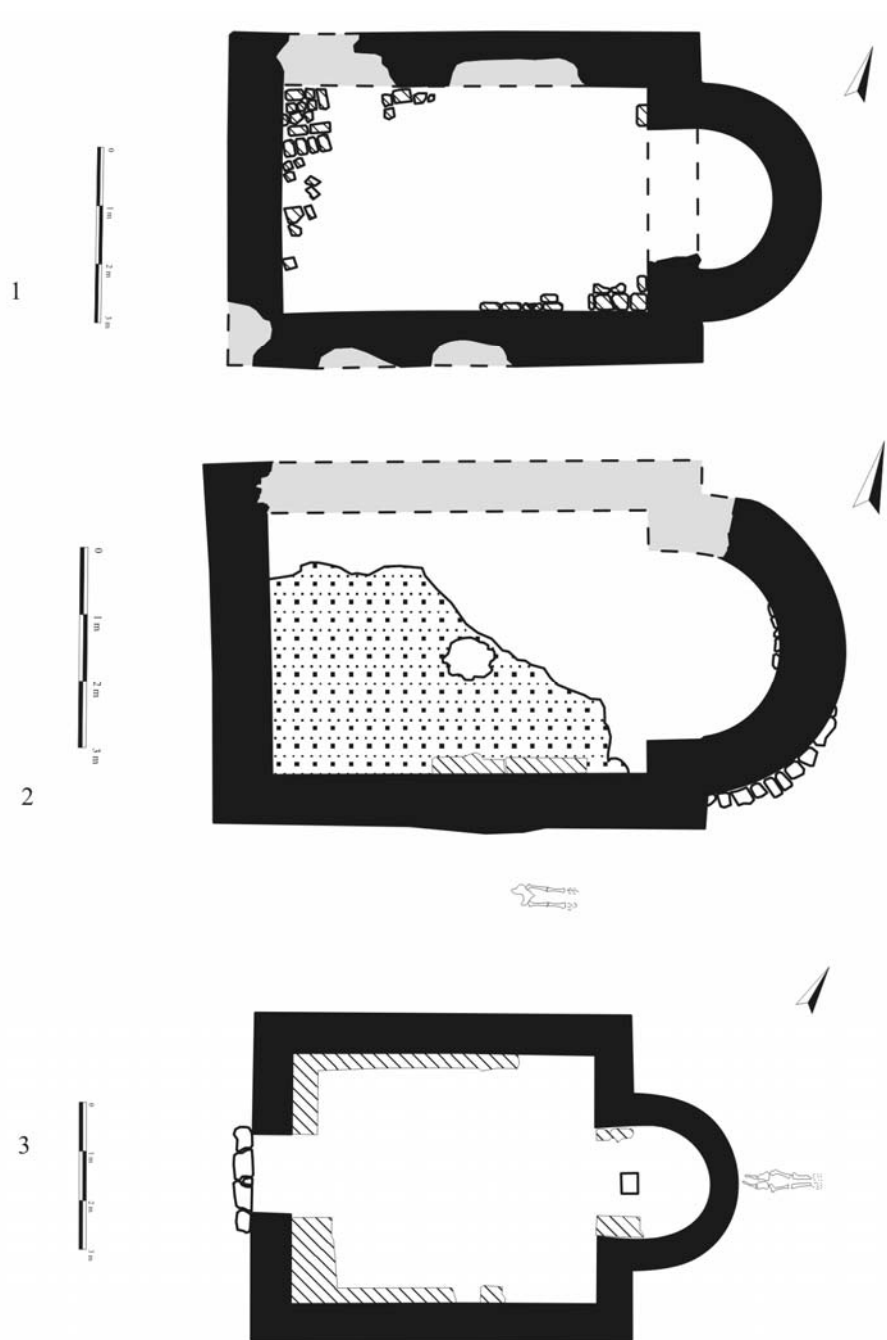

Fig. 23. Posibile analogii. Bisericile de la Tzar Asen (Bulgaria):
 1. biserica nr. 1, plan; 2. biserica nr. 2, plan; 3. biserica nr. 3, plan
 (desene după Antonova, Dremsizova 1984, fig. 1, 4-5).

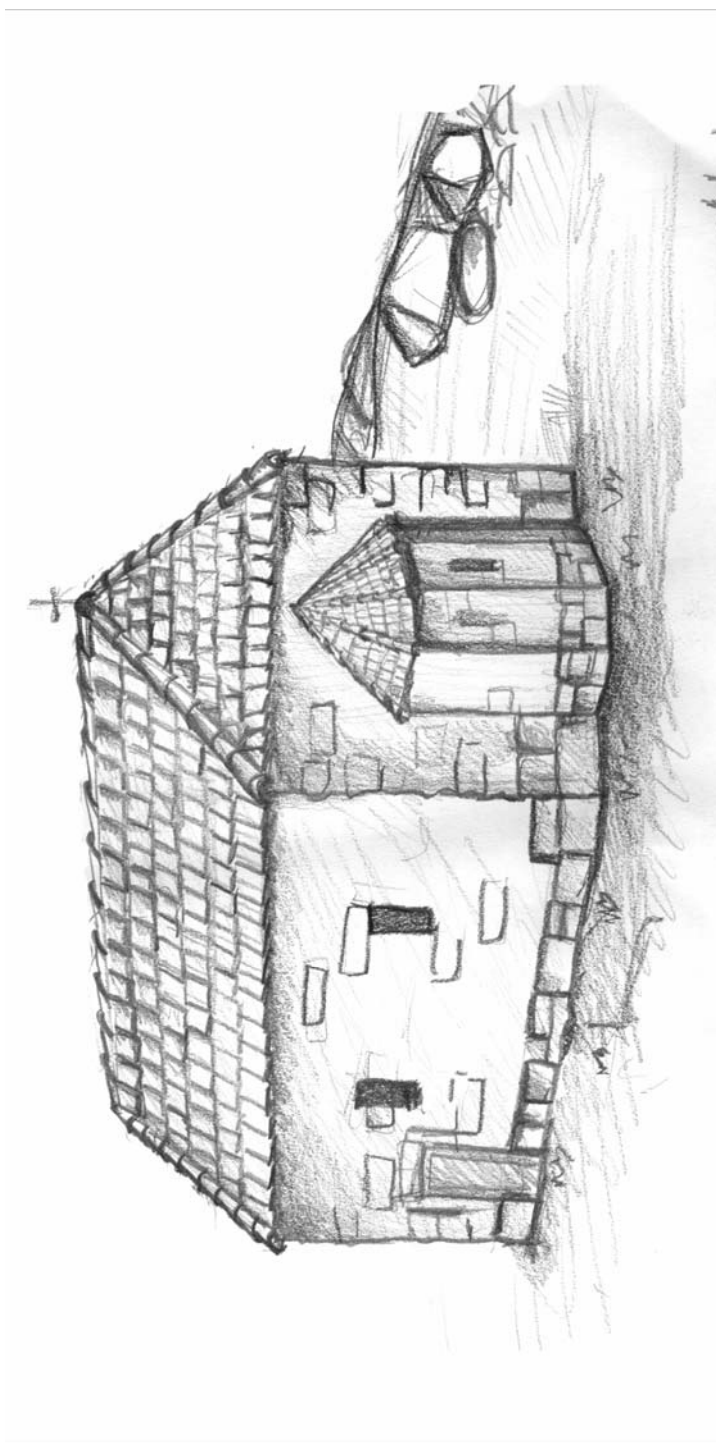

Fig. 24. Propunere de reconstituire a bisericii bizantine descoperite la Nufăru, pe proprietatea Ivanov (Andra Samson).

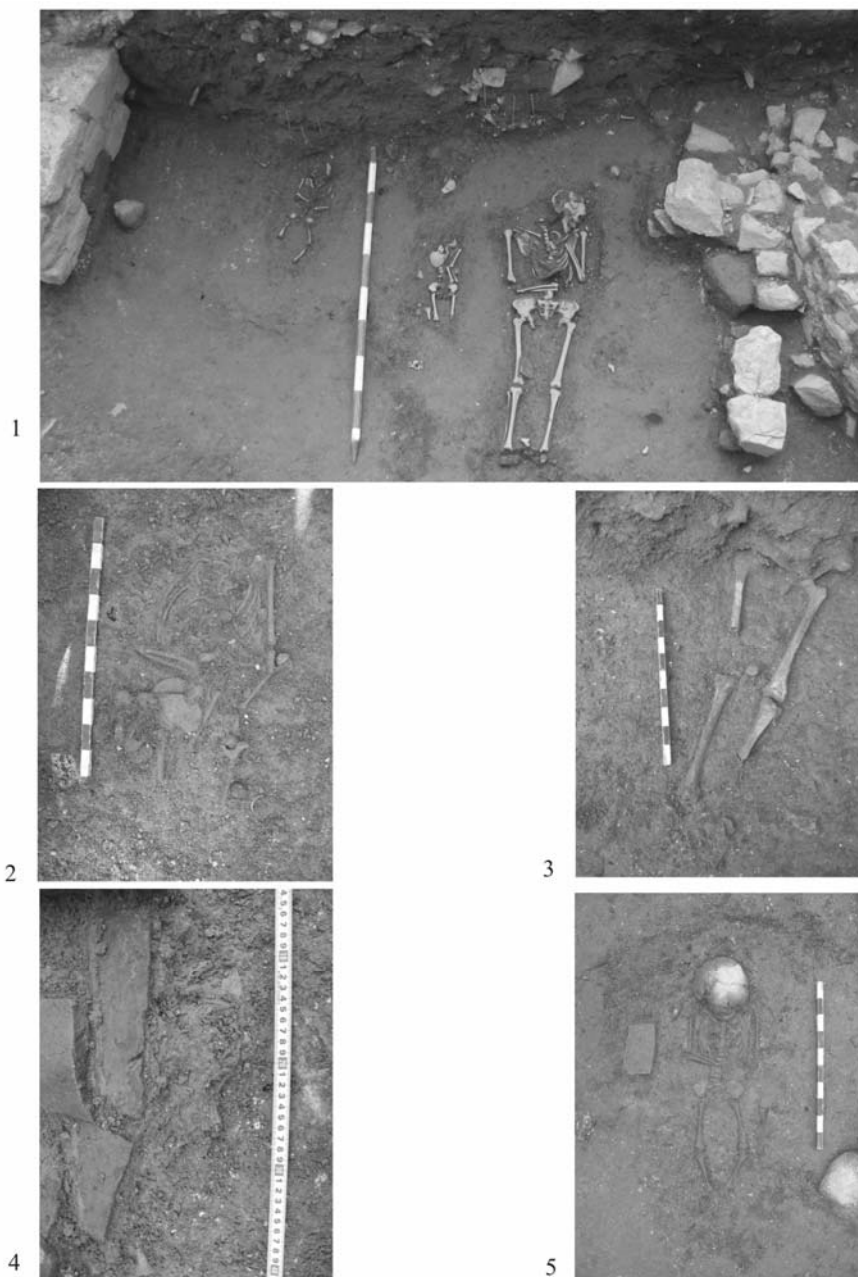

Fig. 25. Cimitirul cercetat pe proprietatea Ivanov:
1. M.6-10; 2. M.1; 3. M.4; 4. M.12; 5. M.5.

Catalogul mormintelor:

M.1/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹⁰ de inhumație, la 0,20 m N față de zidul nordic al turnului de colț, 2,71 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, oasele scheletului sunt parțial deranjate în zona coloanei și a bazinului, antebrațul drept pe abdomen, antebrațul stâng pe bazin, femurele secționare, probabil de o groapă menajeră, craniul și brațul drept au fost demontate în momentul săpării, lungime în groapă = 0,48 m, lățime = 0,31 m; inventar reprezentat de o monedă de bronz aflată lângă femurul stâng, probabil alunecată din palma stângă – un follis Roman IV, clasa G (fig. 2; 24/2);

M.2/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 1 m distanță N față de zidul nordic al turnului de colț, la N față de și paralel cu M.1, 2,71 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, vizibil doar în jumătatea sa inferioară, de la bazin în jos, partea superioară pătrunzând în malul vestic al S 1, piciorul drept dislocat în momentul săpării, lungime în groapă = 0,37 m, lățime = 0,15 m; fără inventar (fig. 2);

M.3/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 1,40 m distanță N față de zidul de zidul nordic al turnului de colț, la N față de M.1 și la E față de M.2, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se păstrează doar câteva oase; fără inventar (fig. 2);

M.4/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹¹ de inhumație, la 1,70 m distanță N față de zidul nordic al turnului de colț, la N față de și paralel cu M.2–3, 2,52 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, în decubit dorsal, vizibil doar în jumătatea sa inferioară, de la bazin în jos, partea superioară pătrunzând în malul vestic al S 1, lungime în groapă = 0,85 m, lățime = 0,30 m; fără inventar (fig. 2; 24/3);

M.5/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,86 m distanță S față de zidul naosului bisericii, la 1,37 m distanță N față de M.4, paralel cu M.2–3 și cu M.4, 2,52 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, bine conservat, antebrațele pe abdomen, cu palmele întinse, picioarele în conexiune anatomică, îndoite ușor de la genunchi în jos, lungime în groapă = 0,78 m, lățime = 0,24 m; fără inventar (fig. 2; 24/5);

M.6/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,60 m distanță S față de zidul naosului bisericii, la N față de M.4, 2,60 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, în decubit dorsal, bine conservat, craniul aplecat pe partea stângă, antebrațul drept pe abdomen, antebrațul stâng pe umăr, picioarele întinse, lungime în groapă = 1,66 m, lățime = 0,47 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.7/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹² de inhumație, la S față de și paralel cu M.6, 2,65 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, antebrațul drept lipsește, antebrațul stâng întins pe lângă corp, bazinul deschis, femurele întinse, tibia dreaptă este ruptă și deplasată, lungime în groapă = 0,54 m, lățime = 0,16 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.8/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la sud față de M.7 și paralel cu M.6–7, 2,70 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, bine

⁹⁰ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă doi indivizi, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 91–92).

⁹¹ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 92).

⁹² În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 93–94).

conservat, cu excepția gambei drepte, ambele antebrățe pe abdomen, lungime în groapă = 0,67 m, lățime = 0,22 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.9/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la N față de și paralel cu M.8, la S față de și paralel cu M.10 și M.6, 2,69 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, din care se mai păstrează doar partea superioară, lungime în groapă = 0,17 m, lățime = 0,11 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.10/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la N față de M.9 și la V față de M.7, paralel cu M.8–9 și M.6, între șirurile marcate de M.4 și M.2, 2,70 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează craniul și câteva elemente din scheletul post cranian; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.11/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la N față de M.6 și la S față de zidul naosului bisericii, 2,75 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează fragmente craniene, coaste și humerusul stâng; fără inventar (fig. 2);

M.12/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,30 m S față de zidul naosul bisericii, 2,30 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică partea dreaptă, cea stângă fiind deranjată în momentul săpării, ambele antebrățe pe bazin, protejarea mormântului printr-o amenajare funerară din fragmente de olane refolosite; fără inventar (fig. 2; 24/4);

M.13/S 1/ proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹³ de inhumație, la 0,50 m S față de zidul naosului bisericii, 2,24 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică craniul, coastele, bazinul și femurele, suprapus de M.14; fără inventar (fig. 2);

M.14/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹⁴ de inhumație, suprapune M.13, fără a-l distruge, mormintele fiind separate de un strat de pământ, 2,49 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează doar un fragment de craniu, câteva coaste; fără inventar (fig. 2);

M.15/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,15 m S față de zidul naosului bisericii, 2,54 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică coastele, partea dreaptă a bazinului și picioarele, ambele antebrățe pe abdomen, deșus pe un pat de mortar, gros de 0,02–0,03 m, reprezentând nivelul de construcție a bisericii; fără inventar (fig. 2);

M.16/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹⁵ de inhumație, la S față de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,14 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2);

M.17/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,30 m S față de zidul naosului bisericii, 2,25 m față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, probabil în decubit dorsal, din care sunt vizibile doar membrele inferioare, lungime în groapă = 0,80 m, lățime în groapă = 0,40 m; fără inventar (fig. 2);

---

⁹³ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă doi indivizi, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 95).

⁹⁴ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 95)

⁹⁵ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 96).

M.18/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la S față de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,14 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2);

M.19/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la S față de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,21 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2).

4. CONSIDERAȚII FINALE

Descoperirile arheologice din campania 2008 de pe proprietatea Ivanov se înscriu în categoria noutăților pentru așezarea de tip urban de la Nufăru, adăpostită de zidurile unei fortificații ridicate *a fundamentis* de bizantini în ultima parte a sec. al X-lea.

Biserica reprezintă singura construcție de zid independentă și totodată primul edificiu de cult creștin descoperit până în prezent în situl de la Nufăru. Amplasarea sa în afara zidurilor cetății, într-o extremitate a teritoriului acesteia (colțul nord-vestic), extrem de aproape de linia Dunării, constituie un indiciu al faptului că, probabil, nu era singura construcție de gen; este de estimat faptul că exista cel puțin un așezământ similar în zona centrală a așezării, dacă nu cumva și în alte puncte. Poate un hazard fericit al cercetărilor preventive de la Nufăru va oferi argumente în acest sens. Cimitirul dezvoltat în jurul locașului de cult reprezintă, printre numeroasele segmente de necropolă cercetate pe teritoriul satului Nufăru, primul amenajat în preajma unei biserici.

Situația arheologică are analogii foarte apropiate la *Dinogetia*-Garvăn⁹⁶, subliniate deja anterior, cu precizarea că acolo descoperirea bisericii cu cimitirul aferent a fost înregistrată aproximativ în mijlocul așezării⁹⁷. Biserici cimiteriale au fost descoperite și la Țar Asen – biserica nr. 3⁹⁸, ca și la Caverna, cu precizarea că acolo au fost descoperite două edificii mononavate suprapuse, înconjurate de morminte de inhumație⁹⁹.

Bisericiuța de la Nufăru se înscrie, alături de cea cu plan simplu din cetatea *Dinogetia*-Garvăn¹⁰⁰ și de biserica mai târzie, cu plan treflat, de la Niculițel¹⁰¹, printre foarte rarele monumente de cult ale epocii bizantine păstrate pe teritoriul dobrogean, considerate cele mai vechi astfel de edificii ale evului mediu românesc.

⁹⁶ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9; Comșa 1967, 367–373 și fig. 195.

⁹⁷ Barnea 1967a, 350.

⁹⁸ Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

⁹⁹ Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–64, 108; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

¹⁰⁰ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9.

¹⁰¹ Barnea 1971, 238–242, fig. 74; Diaconu 1972, 312–314, fig. 3; Barnea 1981, 96–97, pl. 34; Barnea 1987, 109–112, fig. 10.

Împreună cu mult mai numeroasele descoperiri din spațiul Bulgariei de astăzi, indiferent că este vorba de biserici cu navă unică (Skala¹⁰², Țar Asen¹⁰³, Caverna¹⁰⁴) sau de biserici cu plan cruciform și trinavat (Dristra-Silistra¹⁰⁵, Caliacra¹⁰⁶), contribuie la conturarea peisajului cultural creștin, corespunzând granițelor provinciei bizantine Paristrion.

UNE ÉGLISE BYZANTINE DÉCOUVERTE À NUFĂRU (DÉP. DE TULCEA)

RÉSUMÉ

L'article présente une découverte récente provenant de l'établissement fortifié urbain situé sur le territoire du village de Nufăru: un édifice de culte, avec une nécropole, daté aux XIe-XIIe siècles. Les vestiges proviennent d'une fouille archéologique préventive, déroulée pendant l'année 2008 sur une propriété privée – appartenant à Sașa Ivanov –, englobant le côté Nord-Ouest de la forteresse. Il s'agit d'une église, située en dehors de l'enceinte byzantine, au Nord de la tour du coin Nord-Ouest, composée par une nef et une abside, partiellement conservées. À la proximité sud de l'église, on a fouillé un cimetière, documenté seulement par 19 tombes d'inhumation, orientées Ouest-Est, sans mobilier funéraire (à l'exception de la tombe 1 – une monnaie en bronze du XIe siècle) appartenant à une communauté chrétienne. La petite église constitue le premier édifice de culte découvert dans la forteresse byzantine de Nufăru et un des quelques édifices chrétiens datés à l'époque médio-byzantine découverts dans la zone de la Dobroudja.

Mots-clé: Nufăru, Byzance, forteresse, église, nef, abside, tuile, amphore, cimetière, tombe.

BIBLIOGRAFIE

Altripp 2000	Altripp, M., <i>Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands</i> , BCH 124, 1, 377–412.
Angelova 1987	Angelova, S., <i>Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen Age, provenant de Drăstăr (Silistra)</i> , în <i>Dobrudža. Etudes ethno-culturelles</i> , Sofia, 93–114.
Angelova 1995	Angelova, S., <i>Srednovekovn nekropol kraj juznata stena na Drăstăr (Silistra)</i> , <i>Godišnik Sofia</i> 86 (1993, 1995), 59–143.
Angelova 2002	<i>Razkopki na țărkva no. 2. Arheologicesko proucvanije na Drăstăr (14 godini po kăšno)</i> , Dobrudja 20, 12–39.

¹⁰² Iotov, Atanasov 1998, 21–23, 233, 235–236, fig. 28–29, pl. XXXIV, XXXVI–XXXVII; Atanasov 2007, 271–272, pl. XXI/1, XLII/2, LXIV/249.

¹⁰³ Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

¹⁰⁴ Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–58, 108, fig. 5, 44–45; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

¹⁰⁵ Atanasov 1994, 58; Angelova 2002, 12–39; Atanasov 2007, 344.

¹⁰⁶ Iosifova 1996, 54–63.

- Angelova, Atanasov, Koleva 2005 Angelova, S., Atanasov, G., Koleva, R., *Archeologhiceski razkopki v natzionalnija arhitekturno-arheologhiceski rezervat „Durostorum-Drăstăr-Silistra” prez 1993 g.*, GodišnikSofia 1, 188–192.
- Antonova, Dremsizova 1984 Antonova, V., Dremsizova, S., *Tzărki i kameni postroi v starobălgarskoto gradište pri s. Ţar Asen, Rusensko*, GodišnikŞumen 10, 59–70.
- Atanasov 1994 Atanasov, G., *Tzărka no. 1 v Drăstăr (Silistra)*, *ArcheologijaSofia* 36, 3–4, 58–65.
- Atanasov 2007 Atanasov, G., *Hristijanskijat Dorustorum-Drăstăr*, Varna.
- Bakirtzis 1989 Bakirtzis, C., *Byzantine Amphorae*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 73–77.
- Baraschi, Damian 1993 Baraschi, S., Damian, O., *Considérations sur la céramique émaillée de Nufăru*, *Dacia N.S.* 37, 237–277.
- Barnea 1954 Barnea, I., *Amforele feudale de la Dinogetia*, *SCIV* 5, 3–4, 513–529.
- Barnea 1959 Barnea, I., *Descoperiri arheologice din epoca feudală la Mangalia*, *Materiale* 6, 903–911.
- Barnea 1962 Barnea, I., *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, *SCIV* 13, 2, 349–371.
- Barnea 1967a Barnea, I., *Biseriçuă*, în Ştefan, G., Barnea, I., Comşa, M., Comşa, E., *Dinogetia I. Aşezarea feudală timpurie de la Biseriçuă–Garvăn*, Bucureşti, 350–356.
- Barnea 1967b Barnea, I., *Ceramica de import*, în Ştefan, G., Barnea, I., Comşa, M., Comşa, E., *Dinogetia, I. Aşezarea feudală timpurie de la Biseriçuă–Garvăn*, Bucureşti, 229–276.
- Barnea 1971 Barnea I., *Dobrogea între anii 681–1186*, în Barnea, I., Ştefănescu, Ş., *Din istoria Dobrogei, vol. III, Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 7–335.
- Barnea 1973 Barnea, I., *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu de la Dinogetia–Garvăn*, *Materiale* 10, 291–331.
- Barnea 1981 Barnea, I., *Arta creştină în România*, vol. II, Bucureşti.
- Barnea 1987 Barnea, I., *Monumente creştine şi viaţa bisericească în secolele VII–XIV pe teritoriul Dobrogei*, în *Monumente istorice şi izvoare creştine*, Galaţi, 79–124.
- Barnea 1989 Barnea, I., *La céramique byzantine de Dobroudja, X^e–XIIe siècles*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 131–142.
- Barnea, Paraschiv, Stănică 2002 Barnea, A., Paraschiv, D., Stănică, A., *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]*, CCA, campania 2001, Buziaş, 225–226, nr. 120.

- Baumann 2010
Baumann, V. H., *Noviodunum. Șantier arheologic 1995–2009*, Tulcea.
- Bobceva 1978
Bobceva, L., *Nekropol ot XIII–XIV vek v Kaliakra*, *Izvestija Varna* 14 (29), 152–180.
- Chera-Mărgineanu 1981
Chera-Mărgineanu, C., *Morminte creștine timpurii descoperite la Ostrov*, *Pontica* 14, 297–303.
- Comșa 1957
Comșa, E., *Cîteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (reg. Constanța)*, *Materiale* 4, 325–334.
- Comșa 1967
Comșa, E., Cimitirul, în Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E., *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța–Garvăn*, București, 367–373.
- Condurachi et alii 1961
Condurachi, E. și colaboratorii, *Șantierul arheologic Histria*, *Materiale* 7, 227–271.
- Damian 1993
Damian, O., *O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru (jud. Tulcea)*, *SCIVA* 44, 1, 81–113.
- Damian, Bănăseanu 2006
Damian, O., Bănăseanu, A., *Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța, Punct: Păcuiul lui Soare*, CCA, campania 2005, Constanța, 237–240, nr. 131.
- Damian, Vasile 2010
Damian, O., Vasile, G., *Vestigii arheologice descoperite pe dealul Dervent (jud. Constanța)*, în Măgureanu, A., Gall, E. (eds.), *Între stepă și imperiu, Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 337–385.
- Damian, Andonie, Vasile 2003
Damian, O., Andonie, C., Vasile, M., *Nufăru – despre problemele unui sit arheologic suprapus de o așezare contemporană*, *Peuce S.N.* 1 (14), 237–266.
- Damian et alii 2007
Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Bănăseanu, A., Samson, A., *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea*, *Materiale SN* 3, 107–151.
- Damian et alii 2007–2008
Damian, O., Mănușcu-Adameșteanu, G., Vasile, M., Bănăseanu, A., Samson, A., Vasile, G., *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea*, *CA* 14–15, 305–392.
- Damian et alii 2010
Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Samson, A., Ene, D., *Date noi despre cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea*, *Buletin MMN SN* 7–8, 28–35 și I–V.
- Diaconu 1961
Diaconu, P., *Șantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, *Materiale* 7, 599–608.
- Diaconu 1972
Diaconu, P., *Despre datarea „circumvalației” și a „bisericii treplate” de la Niculișel*, *SCIV* 23, 2, 307–319.
- Diaconu 1980
Diaconu, P., *Cariera de piatră din secolul al X-lea de la Cernavodă*, *Pontica* 13, 185–195.
- Diaconu, Popa, Angheliescu 1962
Diaconu, P., Popa, R., Angheliescu, N., *Șantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, *Materiale* 8, 713–722.
- Dimitrov 1993
Dimitrov, D., *Keramikata ot rannosrednovkovnata krepost do selo Ţar Asen, Silistrensko*, *Dobrudja* 10, 76–122.

- Donceva-Petkova 2005 Donceva-Petkova, L., *Odartsi. Nekropoli ot XI vek*, Sofija.
- Ebersolt 1910 J. Ebersolt, *Poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople*, Constantinople.
- G. Florescu, R. Florescu 1959 Florescu, G., Florescu, R., *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 6, 617–627.
- G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1961 Florescu, G., Florescu, R., Ceacalopol, G., Materiale 7, 571–581
- G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1962 Florescu, G., Florescu, R., Ceacalopol, G., Materiale 8, 693–704.
- Günsenin 1989 Günsenin, N., *Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 267–276.
- Iosifova 1996 Iosifova, M., *Kvartalnoto jadro okolo tžarkva no.3 v Kaliakra prez XIV v. – gradoustrojstvo, arhitektura, bit*, ArcheologijaSofia 38, 1, 54–63.
- Iotov, Atanasov 1998 Iotov, V., Atanasov, G., *Skala. Krepost ot X–XI vek do s. Kladentzi, Tervelsko, Silistra*.
- Irimia 1981 Irimia, M., *Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14, 67–122.
- Irimia 1982 Irimia, M., *Un mormânt de epocă medievală descoperit la Gura Canliei, jud. Constanța*, SCIVA 33, 1, 140–143.
- Lăzурcă, Mănuцу-Adameșteanu 1980 Lăzурcă, E., Mănuцу-Adameșteanu, G., *Noi descoperiri arheologice la Enisala, județul Tulcea*, Materiale (a XIV-a sesiune anuală de rapoarte). Tulcea, 146–156.
- Kvinto, Iordanov 1982 Kvinto, L., Iordanov, I., *Tžarkva ot XII v pri s. Ledenik, Velikotžarnovski okrăg*, ArcheologijaSofia 3, 1, 24–32.
- Mănuцу-Adameșteanu 1991 Mănuцу-Adameșteanu, G., *Tomis – Constantia – Constanța*, Pontica 24, 299–327.
- Mircev 1961 Mircev, M., *Novootkrit srednovekoven nekropol pri Cavarna*, IzvestijaVarna 12, 67–76.
- Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962 Mircev, M., Tonceva, G., Dimitrov, D., *Bizone–Karvuna*, IzvestijaVarna 13, 21–109.
- Morgan 1942 Morgan, C., *Corinth, XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts.
- Ousterhout, Z. Ahunbay, M. Ahunbay 2000 Ousterhout, R., Ahunbay, Z., Ahunbay, M., *Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997–1998*, DOP 54, 265–280.
- Petre 1962 Petre, A., *Săpăturile de la Piatra-Frecăței*, Materiale 8, 565–586.
- Popa 1972 Popa, R., *Zidurile cetății. Poarta*, în Diaconu, P., Vilceanu, D., *Păcuil lui Soare. I. Cetatea bizantină*, București, 29–36.
- Stănică 2004 Stănică, A., *Câteva aspecte privind așezarea medio-bizantină de la Ostrov-Piatra Frecăței (Beroe), jud. Tulcea*, în Căndea, I., Sîrbu, V., Neagu, M. (eds.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 357–366.

Stănică 2007	Stănică, A., <i>Une estampille de bronze pour marquer des amphores découverte à Noviodunum-Isaccea</i> , Pontica 40, 515–520
Stănică et alii 2005–2006	Stănică, A., Ailincăi, S. C., Ignat, A., Zvîncă, I., <i>Noi descoperiri funerare de pe teritoriul localității Enisala (com. Sarichioi, jud. Tulcea)</i> , Peuce S.N., 3–4, 317–330.
Suceveanu 1973	Suceveanu, A., <i>Un mormânt din secolul XI e.n. la Histria</i> , SCIV, 24, 3, 495–502.
Ștefan, Barnea, Mitrea 1962	Ștefan, G., Barnea, I., Mitrea, B., <i>Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)</i> , Materiale 8, 1962, 675–692.
Vasile 2011	Vasile, G., <i>Necropola bisericii descoperite la Nufăru (jud. Tulcea). Analiză antropologică</i> , SCIVA 62, 1–2, 89–106.
Talbot Rice 1959	Talbot Rice, D., <i>The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. The Byzantine Pottery</i> , Edimburgh.
Vasile, 2011	Vasile, G., <i>Necropola bisericii descoperită la Nufăru (jud. Tulcea). Analiză antropologică</i> , SCIVA 62, 1–2, 89–106.
Vasiliu 1980	Vasiliu, I., <i>Observații cu privire la mormintele de înmușajie de la Troesmis</i> , Peuce 8, 218–229.
Vasiliu 1984	Vasiliu, I., <i>Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea</i> , Peuce 9, 107–141.
Vasiliu 1991	Vasiliu, <i>Săpăturile de la Dinogetia (1982–1985)</i> , Peuce 10, 371–391.
Vasiliu, Mănucu-Adameșteanu 1984	Vasiliu, I., Mănucu-Adameșteanu, G., <i>Considerații finale asupra locuirii feudal-timpurie (sec. X-XI) de la Aegysus-Tulcea (Campaniile 1959-1980)</i> , Peuce 9, 143-155.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Plan du village Nufăru. La forteresse byzantine et la propriété Ivanov.

Fig. 2. Plan général des fouilles sur la propriété Ivanov. La courtine, la tour, l'église et le cimetière d'époque byzantine.

Fig. 3. Section 1 fouillée sur la propriété Ivanov: 1. profil du côté est; 2. profil du côté ouest.

Fig. 4. La surface fouillée sur la propriété Ivanov. L'église et la tour byzantines: 1. vue du Nord; 2. vue du Sud.

Fig. 5. L'église découverte sur la propriété Ivanov: 1. vue de l'Est; 2. vue du Nord.

Fig. 6. L'église: 1. le côté sud; 2. l'abside vue de l'Est.

Fig. 7. Le mur de l'église vue du côté sud.

Fig. 8. L'église. La zone sud. Le parement.

Fig. 9. L'église: 1. l'aménagement pour la fondation de l'église, avec des tessons des amphores; 2. amphore sphéroïdale fragmentaire sous la fondation de l'église.

Fig. 10. Matériaux archéologiques: 1. fragments de peinture murale; 2. cruche à émail vert; 3. amphore sphéroïdale restaurée provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église; 4.–5. tuiles de toit découvertes dans l'église; 6. tuile à signe en relief provenant de la protection de la tombe 12.

Fig. 11. Matériaux de construction de l'église: 1. tuile à signe en relief provenant de la protection de la tombe 12; tuiles fragmentaires découvertes dans l'église.

Fig. 12. Matériaux de construction de l'église.

Fig. 13. 1. Matériaux de construction de l'église; 2. couverture en tuiles pour le toit de l'église (d'après Kvinto, Iordanov 1982, 30, fig. 7).

Fig. 14. Matériaux amphoriques provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 15. Matériaux amphoriques provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 16. Amphores sphéroïdales partiellement restaurées provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 17. Amphores sphéroïdales partiellement restaurées provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 18. Matériaux céramiques: 1. amphore sphéroïdale provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église; 2. cruche à email vert provenant du nef.

Fig. 19. Tessons céramiques provenant de la fosse ménagère que perfore le niveau de l'église.

Fig. 20. Tessons céramiques provenant de la fosse ménagère que perfore le niveau de l'église.

Fig. 21. La petite église de *Dinogetia*-Garvăn: 1. plan; 2. proposition de restitution (d'après l'architecte Șt. Balș, archive de l'Institut d'Archéologie «Vasile Pârvan»).

Fig. 22. Analogies en Bulgarie: 1. l'église de Ledenik, plan (d'après Kvinto, Iordanov 1982, 26, fig. 4); 2. l'église no. 1 de Skala, plan; l'église no. 2 de Skala, plan (d'après Iotov, Anatasov 1998, 235–236, pl. XXXVI–XXXVII).

Fig. 23. Analogies en Bulgarie. Les églises du Tzar Asen: 1. l'église no. 1, plan; l'église no. 2, plan; l'église no. 3, plan (d'après Antonova, Dremsizova 1984, fig. 1, 4–5).

Fig. 24. Proposition de restitution de l'église byzantine découverte sur la propriété Ivanov (d'après Andra Samson).

Fig. 25. La propriété Ivanov. Le cimetière: 1. tombes 6–10; 2. tombe 1; 3. tombe 4; 4. tombe 12; 5. tombe 5.